

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

PEDAGOGIKA FAKULTETI

BOSHLANG'ICH VA MAKTABGACHA TA'LIM METODIKASI KAFEDRASI

ABDURAXMONOVA NOILA NASIM QIZINING

5111700 – BOSHLANG'ICH TA'LIM VA SPORT TARBIYAVIY ISH YO'NALISHI BO'YICHA
BAKALAVR DARAJASINI OLISH UCHUN « Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq
kamchiliklari va ularni bartaraf etish yo'llari. » MAVZUSIDA YOZGAN

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

GulDU «Boshlang'ich va maktabgacha ta'lim metodikasi»
kafedrasining 31.05.2018 yildagi
10-sonli majlis qarori bilan himoyaga tavsiya etildi.
Kafedra mudiri: prof. B. Raximov

Rahbar: H.Umarov

Bajaruvchi: N.Abduraxmonova

Guliston – 2018

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I.BOB. NUTQ KAMCHILIKLARI VA ULARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI.....	
1.1. Nutq kamchiliklari haqida tushuncha va nutqning buzilish sabablari.....	9
1.2. Maktab yoshidagi bolalarda nutq kamchiliklarini aniqlash va bartaraf etish yo'llari.....	21
II.BOB. NUTQ NUQSONLARINI BARTARAF ETISH TEXNOLOGIYASI.....	51
2.2. Bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklarini bartaraf etishda didaktik o'yinlarni turkumlash va ulardan foydalanish bo'yicha tavsiyalar.....	51
2.3. Nutqnuqsonlarinibartarf etishda xalq og'zaki ijodidan foydalanish.....	58
TAJRIBA-SINOV ISHLARI.....	
XULOSA VA USLUBIY TAVSIYALAR.....	73
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	
ILOVA.....	

Mavzuning dolzarbligi: O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni, Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi Respublikamizda ta'lim tizimini isloh qilish, o'quv-tarbiya jarayonini takomillashtirish va zamonaviy talablar darajasiga ko'tarish, yangi pedagogik texnologiyalarni ta'limga joriy etish, yosh avlodning yosh xususiyati, bilish faoliyati, tafakkuri, iqtidorini nazarda tutgan holda ta'lim-tarbiya berish, davlat dasturlari, ta'limning davlat me'yorlariga mos bo'lgan bilim va malakalarni shakllantirishga imkoniyat yaratdi, har bir fuqaroga O'zbekiston Konstitutsiyasining 29-moddasida ifoda etilgan "Har kim fikrlash, sj'z va e'tiqod erkinligiga egadir", 41-moddasida ifoda etilgan "Har kim bilim olish huquqiga egadir, bepul umumiy ta'lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi" degan huquqidan to'la foydalanish imkoniyatini berdi, mamlakatimizda uzluksiz ta'lim tizimi joriy etildi.

Demak, yurtimizda har bir inson o'z ehtiyojidan kelib chiqqan holda qobiliyatini rivojlantirish, ijtimoiy hayotda o'z o'rnini topish imkoniga ega bo'ldi. Chunki, milliy istiqloq mafkurasining asosiy g'oyalardan biri yoshlarning bilimli, aql-zakovatli bo'lishlari, har qanday sharoitda o'z bilimi, aql-zakovatiga ishongan holda faoliyat ko'rsatishi, o'z ona tilida aniq, ravon, erkin fikrlashini shakllantirishdan iboratdir. Shu bois Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan boshlab o'z ilmi, malakasi, teran fikri bilan Respublikamizning iqtisodiy, ma'naviy ehtiyojiga mos keladigan, yuksak malakali mutaxassislar tayyorlashga ahamiyat berildi.

Demak, Mustaqil Respublikamizda yoshlarga ta'lim berish, fanlarni o'rgatish bilan birga ularni mustaqil fikrlovchi shaxs sifatida tarbiyalash vazifasi belgalandi. Chunki fikrlash til va nutq, tafakkur bilan bog'lik bo'lib, fikrlash jarayonida faraz, mushoxada, isbotlash, tahlil qilish paydo bo'ladi, aqliy faoliyat, ongli harakat, aql-zakovat, maqsad sari intilish, tafakkur shakllanadi.

Boshlang'ich ta'limdan boshlab bolalar nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etish, og'zaki nutqini o'stirish, ularni ko'rgan, eshitgan voqea hodisalari haqida eslab qolganlarini erkin fikrlash orqali bayon qilish, o'z fikrini tushunarli, tartibli ifodalash bilan birga ijodiy fikr yuritishga ham o'rgatiladi, chunki nutq tufayli inson o'zaro fikr almashadi, muloqot qiladi.

Bolalar nutqini o'stirish, ularni fikrlashga, uni boshqalarga tushunarli bayon etishga o'rgatish, bolalarning "obrazli, mantiqiy, ijodiy, abstrakt" fikrlashini

shakllantirish va nutqo'stirish metodlarining o'rni, mohiyati muximdir. Shuning uchun har bir pedagog ta'lim metodlarini puxta bilishi, bolalar nutqini rivojlantirishning eng qulay metodlarini tanlashi va qo'llay olishi, uni takomillashtirishi lozim.

Bolalarni yoshlikdan u yoki bu narsa, buyum, o'yinchoq, voqea-xodisa haqida fikr yuritish, fikrni bayon qilish uchun mos so'z tanlashi, fikrni nutq orqali ifodalashi kabi murakkab jarayonni boshqarishning eng qulay yo'li, usulini tanlay bilishni talab etadi.

Demak, ta'lim metodi va usullarining mazmuni pedagog va o'quvchilarning tartibga keltirilgan o'zaro munosabati, nutqiy faoliyati shakli bo'lib, ta'limda maqsadga erishish yo'lini ifodalaydi.

Ushbu jihatdan qaraganda ta'lim metodlari ko'p qirrali bo'lib, uni bir necha tomondan o'rganish, turkumga ajratish mumkin. Shuning uchun ham pedagogikada ta'lim metodlari, ta'lim mazmuni, uni o'zlashtirish, o'quv jarayoni maqsadi, o'quv faoliyatini boshqarish, bilish faoliyati xususiyatlari, aqliy faoliyatni tashkil etish kabi jihatdan turkumga ajratiladi. Yosh avlodni har tomonlama rivojlangan barkamol inson shaxsini shakllantirish davrimizning dolzarb muammolari hisoblanadi. Chunki, ona vatanimizning kelajagi bugungi yoshavlodning ilmiy salohiyati, iste'dodi, mustaqil fikrlashga bevosita bog'liqdir. Shuning uchun ham bilimdon, keng dunyoqarashiga ega barkamol va manaviy yetuk shaxslarni tarbiyalab yetishtirish vazifasi davlatimiz siyosatining ustuvor darajasiga ko'tarildi.

Insonning eng muxim xususiyatlaridan biri uning so'zlash qobiliyatidir. Ravon nutq orqali ifodalangan fikr tushunarli va yoqimlidir. Nutq insonning murakkab oliy psixik funksiyalaridan biridir. Nutq harakatlari murakkab a'zolar tizimi orqali amalga oshiriladiki, bunda bosh miya faoliyati asosiy rol o'ynaydi, nutq faqat inson uchun xos bo'lgan alohida va yuqori darajadagi aloqa shaklidir, nutqiy aloqa jarayonida kishilar fikr almashadilar va bir – birlariga ta'sir etadilar. Nutqiy aloqa til orqali amalga oshiriladi, til – bu fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimidir, odam nutqi tushunarli va ma'noli bo'lishi uchun nutq a'zolarining xarakatlari aniq va to'g'ri bo'lishi kerak. Nutq talaffuzi mexanizmi harakatini tushunish uchun nutq apparatining tuzilishini yaxshi bilish zarur. Nutq buzilishlari uzoq yillar davomida o'rganilib kelayotgan sohadir. Nutq normasi deganda nutq faoliyati jarayonidagi til ishlatilishining umumiy qabul qilingan variantlari tushuniladi. Nutqning normal faoliyati holatida uning

psixofiziologik mexanizmlari saqlangan bo`ladi. Nutq buzilishlari gapiruvchi shaxsning ma'lum til muhitida qabul qilingan, nutq faoliyati normal holda ishlayotgan psixofiziologik mexanizmlarning zaiflashuviga bog'liq holda til normalaridan chetlashuvi bilan belgilanadi. Kommunikativ nazariya nuqtai nazaridan qaraganda, nutq buzilishlari bu aloqa vositasining buzilishidir. Bunda individ bilan jamiyat orasidagi nutqiy muomalada ko`zga tashlanadigan o`zaro munosabatlarning buzilgani ma'lum bo`ladi.

Tadqiqotning maqsadi: nutq kamchiliklarini bartaraf etishning qulay va samarali metodlaridan foydalanish yuzasidan ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning ob'ekti: nutq nuqsoniga ega bo`lgan maxsus muassasalar va ta'lim jarayoni.

Tadqiqotning predmeti: nutqida nuqsoni bo`gan bolalar va ular kamchiliklari ustida ishlash metodlari, mazmuni, shakli va usullari.

Tadqiqotning vazifalari:

- nutq buzilishining turli shakllarida nutq faoliyatining ontogenezini o`rganish
- nutq buzilishlarining pedagogik diagnostikasi metodlarini ishlab chiqish.
- nutq buzilishlarining keng tarqalganligi, alomatlari va darajalarini aniqlash.
- nutq buzilishini bartaraf etish printsiplari, differentsiyalashgan metodlari va vositalarini ishlab chiqish.
- nutq buzilishining oldini olish metodlarini takomillashtirish.
- logopedik yordamni tashkil etish masalalarini ishlab chiqish.
- o`qituvchi-defektolog va tarbiyachi ishidagi o`zaro bog`liqliqlarni bilish;

Tadqiqotning ilmiy farazi:

Nutq kamchiliklarini bartaraf etishda qo`llaniladigan metodlardan foydalanishning mazmuni, amalda qo`llanilgan metodlarni faollashtirish, Yangi usullarni muayyan texnologiyasi ishlab chiqilib, amaliyotga tadbiiq etilsa ko`zlangan natijaga erishish mumkin.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi:

1. Nutq kamchiliklarini bartaraf etishda noan'anaviy usullarni qo`llash yo`llari ishlab chiqiladi;

2. Bolalar nutqini o`stirish metodlarining mazmuni, shakli va ahamiyati ishlab chiqiladi;

3. Nutq kamchiliklarini bartaraf qiluvchi metodlarining yangicha texnologiyasi yaratiladi;

4. Nutq kamchiliklarini bartaraf etishning qulay va samarali metodlari mavzusiga oid ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyati:

1. Yakka tartibdagi frontal mashg`ulotlarda to`g`ri nutq va xulk-atvor ko`nikmalarini tarbiyalash bo`yicha qo`shimcha mashg`ulotlar o`tkazishni (noto`g`ri talaffuz etishni tuzatish, ruhiy ko`rinishdagi suhbatlar va hokazo)yo`lga qo`yish. Maxsus ta`limtarbiya yoshdagi bolalarning nutq rejimi kattalarning keng ko`lamli yordami orqali amalga oshiriladi. Bunda ular bolalarning bir nutq bosqichidan boshqasiga o`tishini muntazam nazorat qilish. Nutq mashklarini tanlab olishni, ular tomonidan to`g`ri nutq talablarini, turli sharoitlarda to`g`ri nutq ko`nikmalarini mashq qildirilishini nazarda tutadi.

2. Nutq kamchiliklarini bartaraf qilishda qo`llaniladigan metodlari yordamida o`qitishning eng qulay va oson yo`llari yaratiladi.

Tadqiqotning metodologik asosi:

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning ta`lim-tarbiyaga oid asarlari, O`zbekiston Respublikasining «Ta`lim to`g`risida»gi Qonuni «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», maxsus Maxsus ta`limtarbiya muassasalari va maxsus maktab ta`limi faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan me`yoriy hujjatlar hamda mavzuga oid ilmiy korreksion pedagogika va logopediyaga doir metodik manbalar.

Himoyaga olib chiqiladigan holatlar:

- *nutq buzilishlarining keng tarqalganligi, alomatlari va darajalarini aniqlas dolzarb muammo ekanligi;*

- bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklarini bartaraf qiluvchi metodlarining mazmuni, mohiyati;

- bolalar nutqini faollashtirish metodlarining texnologiyasi;

- nutq kamchiliklarini bartaraf qilish yuzasidan ilmiy - metodik tavsiyalar va ularning samaradorlik darajasi.

Ishning tarkibiy tuzilishi:

Ish kirish, 2 bob, 4 ta paragraf, xulosa, ilova va foydalanilgan adabiyotlar ro`yxatidan iborat.

I-BOB.BOLALARDA UCHRAYDIGAN NUTQ KAMCHILIKLARI VA ULARNI BARTARF ETISHOMILLARI

1.1 KICHIK YOSHDAGI O'QUVCHILAR NUTQINI O'STIRISHYO'LLARI VA VAZIFALARI

Nutq va uni o'stirish tushunchasi

Nutq - kishi faoliyatining turi, til vositalari (so'z, so'z birikmasi, gap) asosida tafakkurni ishga solishdir. Nutq o'zaro aloqa va xabar, o'z fikrini his-hayajon bilan ifodalash va boshqalarga ta'sir etish vazifasini bajaradi.

Yaxshi rivojlangan nutq jamiyatda kishi faoliyatining muhim vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. O'quvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olish qurolidir.

Nutq o'stirish nima? Agar o'quvchi va uning tildan bajargan ishlari ko'zda tutilsa, nutq o'stirish deganda tilni har tomonlama (talaffuzi, lug'ati, sintaktik qurilishini, bog'lanishli nutqni) faol amaliy o'zlashtirish tushuniladi. Agar o'qituvchi ko'zda tutilsa, nutq o'stirish deganda, o'quvchilarning tilning talaffuzi, lug'ati, sintaktik qurilishi va bog'lanishli nutqni faol egallashlariga yordam beradigan metod va usullarni qo'llash tushuniladi¹. SHuning uchun ham grammatika va imlo dasturi tovushlar va harflar, so'z, gap, bog'lanishli nutq kabi qismlarni o'z ichiga olgan. Ona tili dasturining bo'limlari *«Xat-savod o'rgatish va nutq o'stirish»*, *«O'qish va nutq o'stirish»*, *«Grammatika, imlo va nutq o'stirish»* deb nomlangan.

Nutq faoliyati uchun, shuningdek o'quvchilar nutqini o'stirish uchun bir necha shartga rioya qilish zarur:

¹ Рождественский Н. С., Кустарева В. А.Методика начального обучения русскому языку.- М.:«Просвещение», 1965. 289-бет.

1. Kishi nutqining yuzaga chiqishi uchun talab bo'lishi kerak. O'quvchilar nutqini o'stirishning metodik talabi o'quvchi o'z fikrini, nimanidir og'zaki yoki yozma bayon qilish xohishini va zaruriyatini yuzaga keltiradigan vaziyat yaratish hisoblanadi.

2. Har qanday nutqning mazmuni, materiali bo'lishi lozim. Bu material qanchalik to'liq, boy, qimmatli bo'lsa, uning bayoni shunchalik mazmunli bo'ladi. SHunday ekan, o'quvchilar nutqini o'stirishning ikkinchi sharti nutqqa oid mashqlarning materiali haqida bo'lib, o'quvchi nutqi mazmunli bo'lishi uchun g'amxo'rlik qilish hisoblanadi.

3. Fikrtinglovchi tushunadigan so'z, so'z birikmalari, gap, nutq oborotlari yordamida ifodalansagina tushunarli bo'ladi. SHuning uchun nutqni muvaffaqiyatli o'stirishning uchinchi sharti – nutqni til vositalari bilan qurollantirish hisoblanadi. O'quvchilarga til namunalarini berish, ular uchun yaxshi nutqiy sharoit yaratish zarur. Nutqni eshitish va undan o'z tajribasida foydalanish natijasida bolalarda ta'lim metodikasi asoslanadigan ongli ravishda «tilni sezish» shakllanadi.

Nutq o'stirishning metodik sharti nutqiy faoliyatning keng tizimini yaratish, ya'ni, birinchidan, yaxshi nutq namunasini idrok etish, ikkinchidan, o'rgangan til vositalaridan foydalanib, o'z fikrini bayon etish uchun sharoit yaratish hisoblanadi.

Bola tilni nutqiy faoliyat jarayonida o'zlashtiradi. Buning o'zi yetarli emas, chunki u nutqni yuzaki o'zlashtiradi. Nutqni egallashning qator aspektlari mavjud. Bular:

1. Adabiy til me'yorlarini o'zlashtirish. Maktab o'quvchilarni adabiy tilni sodda so'zlashuv tilidan, sheva va jargondan farqlashga o'rgatadi, adabiy tilning badiiy, ilmiy, so'zlashuv variantlari bilan tanishtiradi.

2. Jamiyatimizning har bir a'zosi uchun zarur bo'lgan muhim nutq malakalarini, ya'ni o'qish va yozish malakalarini o'zlashtirish. Bu bilan o'quvchilar yozma nutqning xususiyatlarini, uning og'zaki-so'zlashuv nutqidan farqini bilib oladi.

3. O'quvchilarni nutq madaniyatini takomillashtirish. Til jamiyatdagi eng muhim aloqa vositasidir. Tilning mana shu ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqib, maktabda o'quvchilarning nutq madaniyatiga alohida e'tibor beriladi.

Bu vazifalarni bajarish uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan rejali ish olib borishi lozim. Buning uchun esa o'quvchilar nutqini o'stirish ustida ishlash tushunchasiga nimalar kirishini bilib olish muhimdir.

Nutq o'stirishda uch yo'nalish aniq ajratiladi: *1) so'z ustida ishlash; 2) so'z birikmasi va gap ustida ishlash; 3) bog'lanishli nutq ustida ishlash.*

So'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash uchun lingvistik baza bo'lib leksikologiya (frazologiya va stilistika bilan birgalikda), morfologiya, sintaksis xizmat qiladi; bog'lanishli nutq esa mantiqqa, adabiyotshunoslik va murakkab sintaktik butunlik lingvistikasiga asoslanadi.

Ko'rsatilgan uch yo'nalish parallel olib boriladi: lug'at ishi gap uchun material beradi; so'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash bog'lanishli nutqqa tayyorlaydi. O'z navbatida, bog'lanishli hikoya va insho lug'atni boyitish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

O'quvchilar nutqini o'stirish o'z metodik vositalariga ega, o'zining mashq turlaribor. Bulardan eng muhimlari bog'lanishli nutq mashqlari hisoblanadi.

Nutq o'stirishda izchillik to'rt shartni, ya'ni mashqlarning izchilligi, istiqboli, xilma-xilligi, xilma-xil mashq turlarini umumiy maqsadga bo'ysundirish ko'nikmasini amalga oshirish bilan ta'minlanadi. Har bir yangi mashq oldingisi bilan bog'lanadi va keyingisiga o'quvchilarni tayyorlaydi, umumiy maqsadga bo'ysungan holda yana qandaydir yangilik qo'shadi.

Maktabda o'quvchilar nutqini o'stirishga ona tili o'qitishning asosiy vazifasi deb qaraladi. Nutq o'stirish faqat ona tili va o'qish darslarininggina emas, balki o'quv rejasidagi barcha fanlar (tabiatshunoslik, matematika, mehnat, tasviriy san'at, ashula darslari)ning, shuningdek, sinfdan tashqari o'tkaziladngan tadbirlarning ham vazifasidir.

Nutq turlari

Kishilar tildan fikr bayon qilish quroli sifatida foydalanadilar. Ular o'z fikrlarini ovoz bilan eshittirib bayon qilishdan oldin u haqda o'ylab oladilar. Bu **ichki nutq** hisoblanadi. Ichki nutq eshittirilmagan va yozilmagan, «o'ylangan» (fikrlangan) nutqdir, bu nutq fikrlovchi kishining o'ziga qaratiladi. **Tashqi nutq** tovushlar yordamida eshittirilib yoki grafik belgilar bilan yozilib, boshqalarga qaratilgan nutqdir. Ichki va tashqi nutqning fiziologik tabiati bir xil; farqi – tashqi nutqda nutq a'zolarining

harakati natijasida tovush chiqariladi yoki yozib bayon etiladi; ichki nutqda nutq a'zolarining harakati tovushsiz yuzaga keladi.

Ichki nutq materialni tushunish va yodda saqlashga yordam beradi, tashqi nutqni o'stirishda birdan-bir zaruriy vosita hisoblanadi. O'ylash, fikr yuritish ichki nutq asosida bo'ladi. Ichki nutq o'quvchini tashqi nutqqa, javobgarlikni his qilib gapirishga o'rgatadi. Ichki nutq jarayonida o'ylash o'quvchining nutqi va tafakkurining o'sishida muhim vositadir.

Maktabda o'quvchilarning tashqi nutqigina emas, balki ichki nutqi ham o'stiriladi. Bolalar ichda o'qishga o'rganadilar va ichki nutqda materialni o'zlashtiradilar, turli vazifalarni o'zlari hal qiladilar, asosiysi – o'zlarining og'zaki va yozma fikrlarini tayyorlab oladilar.

Fikrni ifodalash usuliga ko'ra nutq **og'zaki** va **yozma** bo'ladi. Og'zaki nutq yozma nutqdan quyidagicha farqlanadi: og'zaki nutq tovush nutqi, yozma nutq esa grafik nutqdir. Og'zaki nutqda eshitish sezgisi, yozma nutqda esa ko'rish va motor-harakat (qo'l harakati) sezgisi asosiy o'rin tutadi. Og'zaki nutq ham, yozma nutq ham kishilarning o'zaro aloqa quroli sifatida xizmat qiladi, ammo og'zaki nutq aniq hayotiy sharoitda, bevosita aloqa jarayonida yuzaga keladi; yozma nutqdan bevosita, aniq sharoitdan ajratilgan holda ham, kishi ishtirokisiz ham foydalaniladi.

Og'zaki nutq ko'pincha dialog tarzida, yozma nutq esa monolog tarzida bo'ladi. Yozma nutq logik izchillikka rioya qilgan holda, ayrim til shakllarini tushirib qoldirmay, ortiqcha takrorga yo'l qo'ymay bayon qilishni talab etadi. SHuning uchun yozma nutq ancha murakkab va mavhum hisoblanadi.

O'quvchilar nutqiga qo'yiladigan talablar

O'quvchilar nutqini o'stirishda aniq belgilangan bir qator talablarga rioya qilinadi:

1. O'quvchilar nutqi mazmundor bo'lsin. Hikoya yoki insho o'quvchilar uchun yaxshi ma'lum bo'lgan dalillar, ularning kuzatishlari, hayotiy tajribalari, kitoblardan, rasmlardan, radioeshittirish va teleko'rsatuvdan olgan ma'lumotlari asosida tuzilsagina mazmunli bo'ladi. Bolalar bilmagan narsa, ko'rmagan voqea-hodisalar haqida yetarli tayyorgarliksiz so'zlashga yo'l qo'yilsa, nutq mazmunsiz chiqadi.

Nutq o'rtirish metodikasi hikoya, insho uchun materialni puxta tayyorlashni, ya'ni material yig'ish, uni muhokama qilish, to'ldirish, asosiy mazmuni ajratish, zaruriy izchillikda joylashtirishni talab qiladi. Albatta, bunda o'quvchilarning yosh xususiyatlari va qiziqishlari ham hisobga olinadi.

2. Nutqda mantiqiylik bo'lsin. O'quvchilar nutqi mantiqan to'g'ri bo'lishi, fikr izchil, asosli bayon etilishi, asosiy o'rinlar tushirib qoldirilmasligi va o'rinsiz takrorga, mavzuga taalluqli bo'lmagan ortiqchalikka yo'l qo'yilmasligi talab etiladi. Nutqning mantiqiyliги narsa, voqea-hodisalarni yaxshi bilish bilan belgilanadi, mantiqiy xato esa material mazmunini aniq bilmaslik, mavzuni o'ylamasdan noqulay tanlash natijasida kelib chiqadi. Bu ikki talab nutqning mazmuni va qurilishiga taalluqlidir. Nutqni til jihatidan shakllantirishga oid talablar ham mavjud.

3. Nutq aniq bo'lsin. O'quvchi dalillar, kuzatishlar, taassurotlarini haqiqatga mos ravishda oddiy bayon etibgina qolmay, shu maqsadning eng yaxshi til vositalaridan (so'z, so'z birikmasi, gaplardan) foydalangan holda, maxsus tasvirlar bilan ifodalashga o'rgansin.

4. Nutq til vositalariga boy bo'lsin. Mazmuni aniq ifodalash uchun o'quvchi nutqi til vositalariga boy bo'lishi, u har qanday vaziyatda ham kerakli sinonimlardan, xilma-xil tuzilgan gaplardan mazmunga eng mosini tanlab foydalana olish ko'nikmasiga ega bo'lishi zarur. Albatta, boshlang'ich sinf o'quvchilariga til boyligi yuzasidan yuqori talab qo'yib bo'lmaydi, ammo o'qituvchi o'quv ishlarida ularning so'z boyligini oshirib borishni har vaqt ko'zda tutishi kerak.

5. Nutq tushunarli bo'lsin. Og'zaki nutq eshituvchiga, yozma nutq esa uni o'quvchiga tushunarli bo'lishi zarur. So'zlovchi yoki yozuvchi nutqini eshituvchining yoki o'quvchining imkoniyatini, qiziqishini hisobga olgan holda tuzsa, uni hamma birdek, hech qiyinchiliksiz tushunadi.

6. Nutq ifodali bo'lsin. Agar nutq ifodali, ya'ni jonli, chiroyli, ishontiradigan bo'lsa, eshituvchiga yoki o'quvchiga ta'siretadi. Og'zaki nutq eshituvchiga intonatsiya orqali ta'sir etsa, og'zaki nutq ham, yozma nutq ham tinglovchi va o'quvchiga hikoyaning umumiy ruhi, dalillar, tanlangan so'zlar, ularning emotsionalligi, tuzilgan jumla, iboralaryordamida ta'siretadi. Nutqning tushunarli va

ifodali bo'lishi har qanday shevaga xos va ortiqcha so'zlardan sof bo'lishini taqozo etadi.

7. Nutq to'g'ri bo'lsin. Maktab uchun nutqning adabiy til me'yorlariga mos va to'g'ri bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Yozma nutq grammatika, imlo va punktuatsiya jihatidan, og'zaki nutq esa orfoepik jihatdan to'g'ri tuzilishi talab etiladi. Nutqning to'g'ri bo'lishi uchun so'z tanlash va nutq logikasi katta ahamiyatga ega.

Yuqorida sanab o'tilgan talablar o'zaro bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, maktab ishlari tizimida kompleks ravishda amalga oshiriladi

Nutq – o'quvchilar tafakkurini o'stirishdagi muhim vosita

Nutq fikrni bayon etish vositasi bo'libgina kolmay, uni shakllantirish quroli hamdir. Fikr nutqning psixologik asosi vazifasini bajaradi, uni o'stirish sharti esa fikrni boyitish hisoblanadi. Aqliy faoliyat tizimini egallash asosidagina nutqni muvaffaqiyatli o'stirish mumkin. SHuning uchun o'quvchilar nutqini o'stirishda materialni tayyorlash, takomillashtirish, mavzuga tegishlisini tanlash, joylashtirish va mantiqiy fikrlashga yo'naltiradigan ish turlariga katta ahamiyat beriladi.

Tafakkur til materiali yordamida nutqiy shakllantirilsa va bayon etilsagina, muvaffaqiyatli o'sadi. Tushuncha so'zlar yoki so'z birikmalari bilan ifodalanadi, shunday ekan, u til vositasi bo'lgan so'zda muhim aloqa materialiga aylanadi. Kishi tushuncha ifodalaydigan so'z (so'z birikmasi)ni bilsagina, shu tushunchaga asoslangan holda, tashqi nutqda fikrlash imkoniga ega bo'ladi.

Nutqda fikr shakllantiriladi, shu bilan birga, fikr nutqni yaratadi.«Nutq tafakkur bilan chambarchas bog'langandir.Nutq bo'lmasa, tafakkur ham bo'lmaydi, til materiali bo'lmasa, fikrni ifodalab berib bo'lmaydi»².

Fikrni nutqiy shakllantirish uning aniq, tushunarli, sof, izchil, mantiqiy bo'lishini ta'minlaydi. Tilni egallash shu tilning fonetikasini, lug'at tarkibini, grammatik qurilishini bilib olish, fikrni takomillashtirish uchun, tafakkurni o'stirish uchun shart-sharoit hozirlaydi.Bilimlar, dalillar, har xil axborotlar tafakkurning ham, nutqning ham

² И в а н о в П. И. Умумий психология. –Т.: «Ўқитувчи», 1967. 306 - бет

materialidir. Nutq tafakkur jarayonini o'rganishning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Nutqdan o'quvchi fikriy rivojining asosiy o'lchovlaridan biri sifatida foydalaniladi. O'quvchining barcha o'quv predmetlaridan materialni o'zlashtirishi va umumiy aqliy rivojlanish haqida fikr yuritganda, u yoki bu mavzuni o'quvchi o'z nutqida (yozgan inshosida, axborotida, qayta hikoyalashda, savollarga bergan javobida) qanday bayon eta olishiga qaraladi.

SHunday qilib, nutqni tafakkurdan ajratib bo'lmaydi, nutq tafakkur asosida rivojlanadi; fikr nutq yordamida pishib yetiladi, yuzaga chiqadi. Ikkinchi tomondan, nutqning o'sishi fikrni shakllantirishga yordam beradi, takomillashtiradi.

O'quvchilar nutqini o'stirishning boshqa o'quv predmetlari bilan bog'liqligi

O'quvchilar nutqini o'stirish boshqa o'quv predmetlaridan o'tkaziladigan mashg'ulotlar bilan ham uzviy ravishda bog'lanadi. Ona tili darslarida o'quvchilar til yordamida tabiat va kishilar hayoti haqida bilim oladilar; ular kuzatishni, o'ylashni va ko'rganlari, eshitganlari, o'qiganlari haqida to'g'ri bayon qilishni o'rganadilar. Ona tili darslari bolalar lug'atini boyitishga samarali yordam beradi, nutqni to'g'ri tuzishni o'rgatadi.

O'qish darsi va u bilan bog'liq holda olib boriladigan kuzatish, ekskursiya o'quvchilarga tabiat hodisalari, kishilar hayoti va mehnati haqida, axloq qoidalari, boshqa kishilar bilan muomala qilish haqida bilim beradi. Bu darslarda bolalar nutqiga, uni shakllantirish va o'stirishga keng imkoniyat mavjud. She'r, maqolalarni o'qish, o'qilganlarni qayta hikoyalash, ekskursiyada, predmet va tabiat hodisalarini kuzatish vaqtida ko'rganlarini hikoya qilish o'quvchilar og'zaki nutqini o'stirish vositasidir. Ona tili darslarida esa yozma nutqni o'stirish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Grammatikani o'rganish va o'qish darslarida o'quvchilar bajaradigan so'z birikmasi, gap tuzish, bayon, inshoga doir turli xil mashqlar nutqiy malakalarni egallashda ularga yordam beradi.

Grammatika va to'g'ri yozuv darslarida tilni maxsus o'rganish bilan bolalar alohida tovush, bo'g'in, so'z va gaplarni eshitishga va aytishga o'rganadilar. Ular narsa, harakat, belgi bildirgan ko'pgina so'zlarni, shuningdek, tovush, harf, bo'g'in, so'z, o'zak, qo'shimcha, so'z turkumi, ot, sifat, fe'l, son, olmosh, bog'lovchi, gap, gap

bo'lagi, darak gap, so'roq gap, undov gap singari juda ko'p yangi atamalarni bilib oladilar.

Boshlang'ich sinflardagi boshqa darslarda ham o'quvchilar nutqi xilma-xil so'zlar bilan boyitiladi. Kuzatish vaturli ko'rgazmali qurollar bu darslarda ham bilim olish, tushunchalarni shakllantirish vositasi hisoblanadi.

Matematika darslarida bolalar yangi tasavvur va tushunchalar, juda ko'p so'z va atamalar bilan o'z nutqlarini boyitadilar, sodda va qo'shma gap tuzishga o'rganadilar: 5 soni 3 sonidan katta ($5 > 3$) yoki uch soni besh sonidan kichik ($3 < 5$); bitta o'nlikka ikkita o'nlik va 5 ta birlikni qo'shsak, uchta o'nlik va 5 ta birlik hosil bo'ladi ($10 + 25 = 35$) va hokazo.

Masala yechish jarayonida esa ular shu vaqtgacha o'z nutqlarida ishlatib kelgan *bo'ladi, qoladi, hosil bo'ladi, teng* kabi so'zlarning yangi ma'nosini bilib oladilar; *...bizga ma'lum, masalada so'rallyapti* kabi so'z birikmalarini ishlatishga o'rganadilar.

Matematika darslari o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirishda muhim ahamiyatga ega. Ular masalani yechishda savolga to'liq javob berishga, atamalarni to'g'ri ishlatib, qoidalarni o'z saviyalariga mos ravishda aniq shakllantirishga o'rgatiladi. Bular, o'z navbatida, o'quvchilar nutqini boyitish va faollashtirish vositasi hisoblanadi.

Bog'lanishli nutq ko'nikmalarini egallashga masala yechish bilan bog'liq holda olib boriladigan ishlar, ayniqsa, masala tuzishga o'rgatish mashqlari samarali ta'sir ko'rsatadi. Masala o'qib eshittirilgandan so'ng, o'quvchilar uning asosiy mazmunini eshitib idrok etishga, to'g'ri, qisqa va aniq qayta aytib berishga o'rgatiladi. Masala tuzishga o'rgatish esa mantiqiy izchil, muhokama elementlari bilan kichik hikoya tuzish imkoniyatini beradi. Bu mashq o'quvchidan faollikni va mustaqillikni talab etadi, bolaning bilish faolligi va mustaqilligini oshirish esa uning umumiy rivojlanishida va tarbiyaviy maqsadda juda muhimdir. Masala tuzish kichik hikoya tuzishdir. Masalaning hikoyadan farqi shundaki, unda nimadir noma'lum bo'lib, uni topish uchun ma'lum so'roqqa javob berish talab etiladi. O'quvchi rasm asosida «*Daraxtga uchta chumchuq qo'ngan edi, yana ikkita chumchuq uchib kelib qo'ndi. Daraxtda nechta chumchuq bo'ldi?*» masalasini tuzadi. Bu masalani yechishda o'quvchilar daraxtga qo'ngan chumchuqlar sonini bilish uchun nima qilish kerakligini o'ylaydilar, muhokama

qiladilar. Masalani yechish uchun aniq izchillikda muhokama yuritish va tushuntirish bilan bolalar o'z fikrlarini matematika tilida aniq va bog'lanishli bayon etishga o'rganadilar.

SHunday qilib, matematika darslarida o'qituvchi bolalar lug'atini boyitish, turli xil gap, bog'lanishli nutq va bayon, muhokama elementi mavjud bo'lgan hikoya tuzish ustida ishlaydi. O'qituvchi matematika tili xususiyatlarini o'zlashtirishga ko'maklashish bilan bog'liq holda, o'quvchilar tafakkurini, nutqini o'stiradi. O'qituvchi matematik mazmunga emas, balki shu mazmuni o'quvchilar nutqida to'g'ri shakllantirishiga ham e'tibor bersa, bu darslarda egallanadigan bilim haqiqiy va o'quvchilar nutqining o'sishi uchun samarali vosita bo'ladi. *«Fikrni aniq shakllantirishni talab qilish, masala shartini ongli takrorlatish, mustaqil masala tuzdirish va savollar yordamida masalani yechish yo'lini tushuntirish ko'nikmasi ustida ishlash o'quvchilarda qayta hikoyalash, insho va muhokama qilish madaniyatini o'stiradi»³.*

O'quvchilarning tabiatshunoslik darslarida va ekskursiyalardagi o'rganishlarini o'qituvchi yordamida guruhlaydilar, ularni o'zaro taqqoslab, o'xshash va farqlitomonlarini topib aytdilar. Bular, o'z navbatida, tabiatga oid ayrim tushunchalarni aniq bilib olishga imkon beradi va tafakkurni o'stiradi. Tabiat hodisalari va predmetlarni idrok etish bilan bolalar ongida tabiatshunoslikka oid tushunchalar hosil bo'ladi. Bu tushunchalar ta'lim jarayonida yo narsalarni (*daraxt, olma, shaftoli, o'rik, olxo'ri, gul, o't* kabi), yo ularning belgisini (*mevali, mevasiz; achchiq, nordon, shirin; qizil, oq* kabi), yo harakatini (*daraxt o'sadi, qush uchadi, bulbul sayraydi* kabi) ifodalovchi so'zlar bilan bog'lanadi.

Mehnat va rasm darslari ham, jismoniy tarbiya va ashula darslari ham, shuningdek, darsdan tashqari mashg'ulotlarda ham o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirishga alohida ahamiyat qaratish zarur.

O'quvchilar nutqini o'stirishda o'qituvchining nutq madaniyati katta ahamiyatga ega. O'qituvchi barcha darslarda, sinfdan va maktabdan tashqari mashg'ulotlarda faqat orfoepik talaffuz va adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda ifodali, ta'sirli so'zlashi,

³ Рождественский Н. С., Кустарева В.А. Методика начального обучения русскому языку.- М.: «Просвещение», 1965. 297-бет.

shuningdek, har doim o'quvchi daftariga, barcha hujjatlarga husnixat va imlo qoidalariga rioya qilgan holda yozishi zarur. Bu bilan u bolalarni ifodali so'zlashga, xatosiz, chiroyli yozishga o'rgatadi, tilga sezgirlikni uyg'otadi.

1.2. Nutq kamchiliklari haqida tushuncha va nutqning buzilish sabablari.

Bolaning nutqi kattalar nutqi asosida rivojlanib boradi. Nutqning to`g`ri shakllanishi atrofdagilar nutqiga, nutqiy tajribaga, to`g`ri nutq muhiti va ta`lim-tarbiyaga bog`liq.

Nutq tug`ma qobiliyat emas, balki hayot davomida bolaning jismoniy va aqliy rivojlanishi bilan parallel ravishda shakllanib boradi.

Nutq buzilishlarini o`rganish, tushunish uchun bola nutqining normal rivojlanish yo`lini, bu jarayonning o`ziga xos xususiyatlarini, nutqning muvaffaqiyatli shakllanishida katta rol o`ynovchi sharoitni bilish lozim.

Bundan tashqari bola nutqining rivojlanish davrlarini aniq bilish zarur. Bu esa nutqning rivojlanishi jarayonidagi u yoki bu kamchiliklarni o`z vaqtida bilish va aniqlash uchun kerak bo`ladi.

G.L.Rozengrad-Pupko bolada nutq rivojlanishini ikki davrga ajratadi:

- 1) tayyorlov davri (2 yoshgacha);
- 2) nutqning mustaqil shakllanish davri.

A.N.Leontev bola nutqining shakllanishini 4 davrga bo`lib ko`rsatadi:

- 1) tayyorgarlik davri – bola tug`ilgandan bir yoshgacha;
- 2) bog`chagacha bo`lgan davr – 3 yoshgacha;
- 3) maktabgacha bo`lgan davr – 7 yoshgacha;
- 4) maktab davri.

Bola tug`ilgan daqiqadan boshlab ovoz chiqaradi. Bu ovoz qichqiriq va yig`idan iborat bo`ladi. To`g`ri, bu ovoz odam nutqidan uzoq. Lekin ana shu qichqiriq va yig`i

nutq apparatining 3 bo'limini (nafas olish, ovoz hosil bo'lish, artikulyasion) rivojlanishida katta rol o'ynaydi.

Ikki hafta o'tgach, bola gapirayotgan odamning ovozigacha e'tibor bera boshlaydi. Bir oylik oxiriga borib, uni mayin qo'shiq (alla) ostida tinchlantirish mumkin bo'lib qoladi. Tez kunda bola intonasiyaga e'tibor bera boshlaydi: mayin gapirganda tinchlanadi, keskin intonasiyaga – yig'laydi.

2 oylik atrofida gu-gulash, 3-oyning boshida bo'g'inlarning talaffuzi paydo bo'ladi (*aga-aga, ta-ta, ba-ba* va boshqalar). Bunda tovushlar birikmasi aniq artikulyasiya qilinmaydi.

Bola 5 oylikda tovushlarni eshitadi. Atrofdagilarning lablari artikulyasion harakatini ko'rib unga taqlid qilishga harakat qiladi. Bolaning qandaydir aniq harakatlarni ko'p marotaba takrorlashi harakat ko'nikmasining mustahkamlanishiga olib keladi.

6 oylikdan boshlab bola taqlid qilish orqali ba'zi bo'g'inlarni talaffuz eta boshlaydi (*na-na-na, be-be-be, da-da-da, pa-pa-pa* va boshqalar).

Ikkinchi yarim yillikda bola ba'zi bir tovushlar birikmasini idrok qila boshlaydi va ularni predmetlar yoki harakatlar bilan bog'laydi (*bu, ma, bey*).

Bola 7-9 oylikda kattalar ketidan turli xil bo'g'inlarni qaytara boshlaydi.

10-11 oylikda so'zlarning o'ziga reaksiya paydo bo'la boshlaydi (vaziyat va gapirayotgan kishining intonasiyasidan qat'i nazar).

Ikkinchi davr – bog'chagacha bo'lgan davr (bir yoshdan 3 yoshgacha).

Bolada birinchi so'zlar paydo bo'lgandan so'ng, tayyorlov davri tugab, aktiv nutqni egallash davri boshlanadi. Bu vaqtda bola atrofdagilar artikulyasiyasiga e'tibor beradi. U gapirayotganlar orqasidan so'zlarni ko'p marotaba takrorlaydi va o'zi ham so'zlarni talaffuz qiladi. Bola hayotining 2-3 yiliga kelib, uning lug'at boyligi sezilarli darajada boyib boradi.

Eng keng tarqalgan ma'lumotga ko'ra, bolalarning lug'at boyligini bog'chagacha bo'lgan davrda o'sishi quyidagi raqamlarni ko'rsatadi: 1 yoshu 6 oyda - 10-15 ta so'z, 2-yilning oxiriga kelib 300 ta so'z, 3 yoshga borganda – 1000 ta so'z.

Bola hayotining 3-yiliga kelib, nutqning grammatik tomoni shakllana boshlaydi. Avval bola o'z xohish va iltimoslarini bir so'z bilan ifodalaydi. Keyinchalik 1-2 ta so'zdan iborat sodda jumlar paydo bo'la boshlaydi.

Uchinchi davr – maktabgacha bo'lgan davr (3 yoshdan 6 yoshgacha).

Maktabgacha bo'lgan davrda bolalar birinchi navbatda artikulyasion jihatdan oson talaffuz etiladigan: lab-lab, lab-til undoshlari - *p, b, m, f, v* va boshqalarni o'rganadilar. Artikulyasion jihatdan talaffuz etish qiyin bo'lgan: shivirlovchi, sirg'aluvchi (*s, z, sh, j, ch*) va sonor (*r, l*), til orqa (*k, g*) tovushlarini talaffuzini egallashda qiynaladilar. Shuning uchun bolalar bu tovushlarni nutqda noto'g'ri qo'llaydilar yoki talaffuz etmaydilar.

Bu davrda lug'at boyligining o'sishi davom etadi. Bolaning 4-6 yoshida uning aktiv lug'ati 3000-4000 ta so'z gacha etadi. Lug'at boyligi o'sib borishi bilan birgalikda nutqning grammatik tomoni ham rivojlanib boradi.

Bola hayotining 4 - yiliga kelib, ular o'z nutqlarida sodda va murakkab gaplarni qo'llay boshlaydilar. 5 yoshga kelib esa, qo'shma gaplardan erkin foydalana oladilar. 5 yoshli bolalar qo'shimcha savollarsiz hikoya va ertaklarni aytib berish qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Bu davrda fonematik idrok sezilarli darajada rivojlanadi. Bola avval unli va undoshlarni, so'ng sonor, shovqinli va sirg'aluvchi tovushlarni ajrata boshlaydi. Normada 4 yoshli bola barcha tovushlarni ajrata olishi, unda fonematik idrok shakllangan bo'lishi lozim. Bu vaqtga kelib tovushlarni to'g'ri talaffuzining shakllanishi tugallanadi va bola har tomonlama to'g'ri, aniq gapiradi.

To'rtinchi davr-maktab davri (7 yoshdan 17 yoshgacha).

Bu davrning o'ziga xos tomoni shundaki, bolalar nutqning rivojlanishi oldingi davrlardagiga nisbatan ongli ravishda ro'y beradi. Bu davrda bolalar tovushlar analizi, nutqning grammatik qonuniyatlarini egallaydilar. Bu davrda nutqning yangi turi yozma nutq etakchi rol o'ynaydi.

Bola nutqning rivojlanish jarayoni o'z vaqtida to'g'ri kechishi uchun maxsus sharoitlar zarurdir.

Buning uchun:

- bola ruhiy va jismoniy jihatdan sog' bo'lishi;

- normal aqliy qobiliyatga ega bo`lishi;
- normal eshitishi va ko`rishi;
- etarli darajada ruhiy aktivlikka ega bo`lishi;
- gaplashish ehtiyojiga ega bo`lishi;
- to`g`ri nutq muhitiga ega bo`lishi lozim.

Bolada nutqning normal rivojlanishi, unga doimo yangi tushunchalarni o`zlashtirib olishga, tevarak-atrof haqidagi bilim va tasavvurini kengaytirishga imkoniyat yaratadi. Shunday qilib, nutq, uning rivojlanishi tafakkurning rivojlanishi bilan uzviy bog`liqdir.

Nutq kamchiligi logopediya fanida muayyan tilning me`yorlaridan chetga chiqish deb ta`riflanadi.

Nutq kamchiliklari quyidagilar bilan xarakterlanadi:

1. Nutq kamchiligi o`z-o`zidan barham topmaydi, balki vaqt o`tgan sari yanada mustahkamlanib, zo`rayib boradi.
2. Nutq kamchiliklarini kattalarda namoyon bo`lishi ularning yoshiga mos kelmaydi.
3. Nutq kamchiligiga ega bo`lgan kishilar logopedik yordamga muhtoj bo`ladilar.
4. Og`ir nutq kamchiliklari bolaning nafaqat nutqiga, balki uning umumiy rivojlanishiga ham salbiy ta`sir ko`rsatadi.

Bolalarda nutq buzilishini yuzaga keltiruvchi sabablar ichida tashqi (ekzogen) va ichki (endogen) omillar, shuningdek atrof-muhitning tashqi sharoitlari farq qilinadi.

Nutqiy nuqsonning turli sabablarini ko`rib chiqishda evolyusion-dinamik yondoshiladi. Bu nuqsonning yuzaga kelish jarayonini tahlil qilishdan, anomal rivojlanishining umumiy konuniyatlarini va xar bir yosh davrida Nutqning rivojlanish konuniyatlarini hisobga olishdan iboratdir (I. M. Sechenov, L. V. Vigotskiy, V. I. Lubovski).

Bolardagi nutqiy nuqsonlarning asosiy sabablari:

1. Embrion rivojlanish davridagi turli xil patologiyalar;
2. Xomiladorlik vaqtidagi toksikozlar, virusli va endokrin kasalliklar, jaroxatlar, qonning rezus-faktorga mos kelmasligi;

3. Tug'ruq vaqtidagi shikastlanish va asfiksiya;
4. Bola rivojlanishining birinchi yilidagi bosh miya kasalliklari (meningit, ensofalit).
5. Miyaning chayqalishi bilan birga sodir bo'ladigan bosh miya jarohatlari.
6. Nasliy faktorlar.
7. Sosial-maishiy sharoitning yomonligi. Bu xolat mikrososial pedagogik qarovsizlikka, vegetativ disfunktsiyaga, emosional-irodaviy muhitning buzilishlariga va nutqning rivojlanmay qolishiga sabab bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan sabablar, ayrim xollarda ularning birgalikda qo'shilib kelishi nutqning turli tomonlarining buzilishiga sabab bo'lishi mumkin.

Hamma nutq buzilishlari kelib chiqishiga ko'ra ikki guruxga bo'linadi:

1. Organik xarakterdagi nutq buzilishlari.
2. Funksional xarakterdagi nutq buzilishlari.

Organik Nutq buzilishlari o'z navbatida ma'lum joyning zararlanishiga ko'ra markaziy va periferik xarakterda bo'ladi.

Markaziy buzilishlar: markaziy nerv sistemasini u yoki bu qismlarining buzilishi, zararlanishi natijasida kelib chiqadi. Markaziy xarakterdagi organik nutq buzilishlariga: alaliya, afaziya, dizartriya nutq kamchiliklari kiradi.

Periferik buzilishlar: artikulyasion apparatning noto'g'ri to'zilishi yoki buzilishi va periferik nerv artikulyasion organlar inervasiyasining buzilishidan kelib chiqadi.

Periferik xarakterdagi organik nutq buzilishlariga: rinolaliya, prognatiya, projeniya kiradi.

Funksional buzilishlar — bunda nutq jarayonida ishtirok etadigan a'zolar tuzilishida hech qanday o'zgarishlar bo'lmaydi. Funksional xarakterdagi nutq Turli nutq buzilishlarining rivojlanishini oldindan aniqlash katta ahamiyatga egadir. Agarda nutqiy nuqson bolaning maktabga kelgan vaqtida ilk bor aniqlansa, u holda uni tuzatish qiyinchiliklari kuzatilib, uzlashtirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Agarda bolaning nutq nuqsoni maktabgacha yoki yasli yoshida aniqlansa, tibbiy va pedagogik tuzatish maktabda to'laqonli ta'lim olish imkonini beradi.

Hozirda logopediyada nutq buzilishlarining ikkita tasnifi o`rin olgan; bittasi- **tibbiy pedagogik**, ikkinchisi **psixolog-pedagogik yoki pedagogik** (R. Ye. Levina bo`yicha).

Buzilishlarning ruhiy-lingvistik mezonlar asosida nutqning qaysi turi buzilganiga qarab ikkita guruxga bo`lish mumkin: **og`zaki** yoki **yozma**.

Og`zaki nutqning buzilishi, o`z navbatida ikkita turga bo`linishi mumkin:

1) bayon qilishning fonasion (tashqi) ta`minlanishi, ular nutqning talaffuz tomonining buzilishi, deb ataladi va 2) bayon qilishning semantik-struktura (ichki) jihatdan ta`minlanishi, ular logopediyada nutqning uzluksiz yoki ko`p tovushli buzilishi, deb ataladi.

1. Bayon qilishdagi fonasion ta`minlashning zaiflashuvi buzilgan bo`g`inga bog`liq holda tabaqalanishi mumkin:

- a) tovush shakllanishi, b) bayon qilishning sur`at-oxang jihatdan tashkil etilishi, v) intonasion melodik,
- g) tovush chiqarishning namoyon bo`lishi.

Bu zaiflashuvlar turli jarayonlarda mavhum xolida kuzatilishi mumkin, logopediyada ularga bog`liq bo`lgan buzilishning quyidagi turlari ajratiladi (ularni belgilash uchun an`anaviy bo`lib qolgan atamalar mavjud):

1. **Disfoniya** (afoniya) – *tovush apparatining patologik o`zgarishlari oqibatida fanasiyaning yo`q bo`lishi yoki zaiflashuvi*. Ma`nodoshlari: tovushning buzilishi, fonasiyaning buzilishi, fonotor buzilishlar, vokal buzilishlar. Tovush yuqoriligi va yo`g`on-ingichkaligi (disfoniya) goho fonasiya (afoniya) ning yo`q bo`lishida, goho quvvatning buzilishida namoyon bo`ladi.

U markaziy yoki sirtqi to`xtalish tovush chiqarish mexanizmining organik yoki funksional zaiflashuvi bilan bog`liq bo`lishi va bola rivojlanishining xar qanday bosqichida yuzaga chiqishi mumkin. U alohida bo`ladi yoki nutq buzilishlarining qator boshqa turlari tarkibiga kiradi.

2. **Bradilaliya** - *nutqning patologik sekinlashgan sur`ati*. Ma`nodoshi: *bradifraziya*. Artikulyar nutq dasturining sekinlashgan ishlab chiqarishda namoyon bo`ladi, markaziy bog`langan va uz tabiatiga ko`ra organik yoki funksional bo`lishi mumkin.

3. **Taxilaliya**- *Nutqning patologik tezlashgan sur`ati*. Ma`nodoshi: *taxifraziya*. Artikulyar nutq dasturining tezlashgan holda amalga

o'shirilishida namoyon bo'ladi, uz tabiatiga ko'ra, markaziy bog'langan, organik yoki funksional hisoblanadi.

Sekinlashgan sur'atdagi nutq cho'zik tortilgan, bir oxangda bo'ladi. Tezlashgan sur'atda - shoshilinch, intiluvchan, shiddatli ekanligi ko'zga tashlanadi. Nutqning tezlashuvi agromatizmlar bilan birga sodir bo'lishi mumkin. Bunday xolatlar ayrim paytlarda battarizm, parafraziya atamaları bilan ataluvchi mustaqil buzilishlar sifatida ajratiladi. Patologik tezlashgan nutqning asoslanmagan bo'linishlar, tutilish, to'xtab qolishlar bilan uchraydigan xollarda u poltern atamasi bilan ataladi. Bradilaliya va taxilaliya-nutq sur'atining buzilishi degan umumiy nomi ostida birlashadi nutq sur'atining buzilishi-nutq jarayonining ravonligi, nutqning oxang va melodik-intonasion ifodaliligining buzilishi oqibati hisoblanadi.

4. Duduqlanish - *nutq apparati mushaklarining va ixtiyoriy pay tortishish natijasida sur'at-oxangning buzilishidir.* Ma'nodoshi: *logonevroz;*

Markaziy bog'langan bo'ladi, funksional yoki organik ko'rinishga ega, ko'prok bola nutqning rivojlanishida paydo bo'ladi.

5. Dislaliya - *tovush talaffuz qilishning normal eshitish va nutq apparatining saqlangan innervasiyasi paytida buzilishi.* Ma'nodoshlari: *tili chuchuklik (eskirgan), tovush talaffuzidagi nuqsonlar, fonetik nuqsonlar, fonemalarni talaffuz qilishdagi notekisliklar.*

Nutqning noto'g'ri tovushli (fonemali) turlanishida: tovushlarni buzib talaffuz qilishda, tovushlarning almashinuvi yoki ularning yo'qligida namoyon bo'ladi. Nuqson shuning bilan bog'liq, bo'lishi mumkinki, bunday paytda bolada artikulyar baza shakllanmaydi (artikulyar tomonning tovush talaffuz etish uchun zarur bo'lgan barcha jihatlari o'zlashtirilmaydi) yoki artikulyar tomon noto'g'ri shakllanadi. Buning oqibatida nomuvofiq tovushlar hosil bo'ladi. Artikulyasion apparatning anatomik nuqsonlari bilan bog'langan buzilishlar alohida guruxni tashkil etadi. Talaffuzning buzilishi psixolingvistik jihatdan yo fonemalarni ajratish va anglash operasiyalarining shakllanmaganligi oqibati (ya'ni idrok etishdagi nuqsonlar), yoki saralash va ishlab chiqarish (shuningdek, unumlilik nuqsoni) vazifasining shakllanmaganligi, yoxud tovushlarni ishlab chiqarish shartlarining buzilganligi deb qaraladi. olimlarning kuzatishlaridan ayon bo'lishicha, dislaliya maktabgacha yoshdagi bolalarning 20-30 foizida uchraydi. Avvalo, bu haqda pedagogning yetarli ma'lumotga ega bo'lishini nazarda tutib, dislaliyaning mexanik va funksional turlari haqida to'xtalamiz.

Periferik nutq apparati 9 tik, jag', tish, tanglay0 dagi buzilishlardan so'ng mexanik dislaliya paydo bo'ladi. Til tagidagi yuganchaning kaltaligi uning harakatini qiyinlashtiradi. bu mexanik dislaliya kelib chiqishining birinchi sababidir. Jag' tuzilishidagi kamchiliklar, masalan, yuqori jag' oldinga chiqqan bo'lib, pastki old tishlari yuqori tishlar bilan birlashmasligi, yoki pastki jag' oldinga chiqqan bo'lishi va yuqori hamda pastki jag'lar birlashganda ular orasida oraliq masofa qolishi singari holatlar mexanik dislaliyani keltirib chiqaradi.

Shuningdek, tish qatorlarining qing'ir-qiyshiqiligi va tanglayning noto'g'ri tuzilishi ham talaffuz qilishga halal beradi yoki past, yassi bo'lganida ham bola tovushlarni aniq-tiniq talaffuz etolmasligi mumkin.

Funksional dislaliyaning keng tarqalishi sabablaridan yana biri oilada bola nutqi noto'g'ri shakllanganligidir. Ko'pchilik xonadonlarda kattalar kichik farzandlari bilan „bola tili”da so'zlashadi. Erkalab-suyib, chuchuk tilde bola bilan gaplashish yoqimli, lekin bu odat kelajakda bolakay nutqiga salbiy ta'sir ko'rsatishi ham ehtimoldan holi emas. Bir ota o'g'ilchasini „shoko o'g'lim, shiyingina yashshi o'g'lim” deya erkalaydi va bu odat tusiga kiradi. Qarabsizki, bola ulg'ayganida ham otasiga taqlid qilib shokoladni „shoko”. „shirin” so'zini „shiyin”. Yaxshi demoqchi bo'lsa nuqul „yashshi” deyaveradi.

Bundan tashqari, ayrim bolalar nutqidagi ksmchiliklarga, ularning tovushlarni buzib talaffuz qilishiga kattlar e'tibor bermaydilar, o'z vaqtida to'g'irlanmagan bunday xatolar bolada nutq nusoni rivojlanishiga olib keladi. Masalan, bola „tarvuz” so'zini „tavuz”, „qor” so'zini „qo”, „randa “ so'zini „anda” deb talaffuz qiladi. Yo bo'lmasa tovushlarni almashtirib qo'llaydi, masalan, „kitob”ni „titob”, „gul” ni „dul”, „soat”ni „toat” deydi.

Anatomik nuqsonlarda buzilishlar organik xususiyatga, ularning ishtirokisiz esa funksional xususiyatga ega bo'ladi. Buzilishlar odatda bola nutqining rivojlanishi jarayonida; periferik apparatning jaroxatlanish xollarida esa u xar qanday yoshda paydo bo'lishi mumkin. Ammo shundaylari ham uchraydiki, ularda tovushni bayon qilishning fonasion turlanishlari murakkab mexanizmidagi bir necha bo'g'inlarining bir paytning o'zida xastalashuvi kuzatiladi. Bundaylarga rinolaliya va dizartriya kiradi. 6.

Rinolaliya - tovush tembri va talaffuzining Nutq apparatidagi anatomik-fiziologik

nuqsonlar bilan bog'liq holdagi buzilishdir. Ma'nodoshlari: dimog' bilan gapirish (eskirgan), palatolaliya.

Tovush tembrining patologik o'zgarishida namoyon bo'ladi. Bu xolat chiqarilayotgan nafas oqimining barcha nutq so'zlarini talaffuz qilish paytida burun bo'shlig'iga utishi va unda aks-sado berishi oqibatidir. Rinolaliya paytida bundan tashkari barcha nutq tovushlarining (dislaliya xolatidagi kabi alohida tovushlarni emas), buzib talaffuz etilishi kuzatiladi. Bunday nuqsonda prosodik buzilishlar ham tez-tez uchrab turadi, rinolaliya paytidagi nutq kam tushunarsiz (noaniq), bir oxangli bo'ladi.

7. Dizartriya - *nutq talaffuzi tomonining nutq apparati innervasiyasidagi etishmovchilik bilan bog'liq holdagi buzilishidir. Ma'nodoshi: tili chuchuklik (eskirgan).*

Bunda fonasion turlanishdagi bayonning murakkab mexanizmlari barcha bo'g'inlarning shakllanadagani kuzatiladi. Buning natijasida tovush nuqsonlari, prosodik va artikulyasion-fonetik nuqsonlari paydo bo'ladi. Tovushli nutqni ishlab chiqarishning imkoni bo'lmagan paytda paydo bo'ladigan anartriya dizartriyaning og'ir darajasi hisoblanadi. Yengil dizartriya paytida, qachonki nuqson ko'prok artikulyar-fonetik buzilishlarda namoyon bo'lganida, uning uncha bilinmaydigan shakli haqida so'z yuritiladi. Bunday xolatlarni dislaliyadan ajratish lozimdir. Dizartriya markaziy xarakterdagi organik buzilishining oqibati hisoblanadi. Markaziy asab sistemasi buzilishini lokalizatsiyalashda dizartriyaning turli shakllari ajratib ko'rsatiladi. Buzilishning og'irligiga qarab esa dizartriyaning paydo bo'lish darajalari farq qilinadi.

Dizartriya ko'pincha bosh miyaning erta falajlanishi natijasida paydo bo'ladi, lekin u bola rivojlanishining xar qanday bosqichida, neyroinfeksiya va miyaning boshqa kasalliklari oqibatida paydo bo'lishi ham mumkin.

Bayon qilishning strukturali-semantik (ichki) turlanishidagi buzilishi ikki tur: alaliya va afaziya bilan ko'rsatiladi.

1. Alaliya - *bosh miya qobig'idagi nutq zonalarining bolaning ona kornidagi yoki ilk rivojlanish davrida organik shikastlanishi natijasida nutqning yo'q bo'lishi yoki rivojlanmay qolishi. Ma'nodoshlari: disfaziya, erta yoshda paydo bo'ladigan bolalar afaziyasi, rivojlanish afaziyasi, gunglik (eskirgan).*

Nutqning eng murakkab nuqsonlaridan biri, bunda nutqiy bayonning paydo bo'lishi va uni kabul qilishning barcha bosqichlaridagi tanlash va rejalashtirish operatsiyalari buzilgan

bo`ladi. Uning natijasida bolaning nutqiy faoliyati rivojlanmay koladi. Nutq harakatlarini boshqarish buziladi, bu tovush chiqarish va so`zning bo`g`in tarkibiga o`z ta`sirini ko`rsatadi. Qanday nutq mexanizmlari shakllanmagani va ularning qaysi bosqichlari darajalari) ko`prok xastalanganiga bog`liq ravishda alaliyaning bir necha turlari uchraydi.

2. **Afaziya** - *bosh miyaning muayyan joyi shikastlanishi bilan bog`liq holda nutqning to`liq yoki qisman yuqolishi.* Ma`nodoshlari: *nutqning buzilishi, yo`qolishi.* Bola nutqining bosh miya jarohatlanishi, neyroinfeksiya yoki, miya shishi natijasida yo`qolishi nutqning shakllanib bo`lganidan so`ng yuz beradi. Agar bunday buzilish uch yoshdan so`ng sodir bo`lsa, unda bolalar afaziyasi deb nomlanadi. Agar buzilish kattaroq yoshda yuz bergan bo`lsa, unda afaziya haqida fikr yuritiladi. **Yozma nutqning buzilishi.** Uning qaysi turi buzilganiga qarab ikki guruxga ajratiladi. Maxsuldor tur buzilganida yozuvning zaiflashuvi, reseptli yozma faoliyat buzilganida - o`qishning zaiflashuvi kayd qilinadi.

1. **Disleksiya** - *o`qish jarayonining qisman o`ziga xos buzilishi.* Harflarni idrok etish va tanishdagi qiyinchiliklarda; harflarni bo`g`inlarga qo`shish va bo`g`inlardan so`z tuzish borasidagi tutilishlarda (bu so`z shakllarini noto`g`ri talqin qilishga olib keladi); agrammatizmida va o`qiganlarini buzib tushunishda namoyon bo`ladi.

2. **Disgrafiya** - *yozish jarayonining qisman o`ziga xos ravishda buzilishi.* Harfning optik-fazoviy obrazining turg`un emasligida, harflarning aralashib ketishi yoki tushib qolishida, so`zning so`z-bo`g`in tarkibini bayon qilish va gap qurilishida. namoyon bo`ladi. O`qitish davomida yozish jarayoni shakllanmagan xollarida **agrafiya** haqida fikr yuritiladi. Bolalardagi yozish va o`qishning buzilishi bu jarayonlarni to`liq holda amalga oshirish uchun zarur bo`lgan bilim va kunikmalarni uzlashtirishdagi qiyinchiliklar orqali yuzaga keladi. Tadqiqotchilarning ma`lumotlariga ko`ra, bu qiyinchiliklar og`zaki nutqdagi nuqsonlar (optik shakllardan tashkari), tovush tahlili ishining shakllanmagani va ixtiyoriy diqqatning bekarorligi bilan bog`liq bo`ladi. Bolalardagi yozish va o`qishning buzilishini yozish, o`qishdagi bilim va kunikmalarning yuqolishidan, shuningdek afaziya paytida yuzaga keladigan disleksiya (aleksiya) va disgrafiya (agrafiya) day ajrata bilmok lozim. Shunday kilib, logopediyada nutq buzilishlarining 11 ta shakli ajratiladi, ulardan 9 tasi orzaki nutq

natijasi va ishlab chiqarishning turli jarayonlaridagi buzilishlarni tashkil etadi. Qolgan 2 ta shakl esa yozma nutqning buzilish jarayoni bilan bog'liq holda ajratiladigan buzilishlarni uz ichiga oladi. Og'zaki nutqning buzilishlari orasida **disfoniya (afoniya), taxilaliya, bradilaliya, duduqlanish, dislaliya, rinolaliya, dizartriya** (anartriya), **alaliya, afaziya** ajratiladi; yozma nutqning buzilishlari orasida **disleksiya** (aleksiya) va **disgrafiya** (agrafiya) ajratiladi. **Psixologik-pedagogik** tasnif tibbiy tasniflarni pedagogik jarayonda qo'llanish nuqtai nazaridan tankidiy tahlil qilish natijasida vujudga keldi (bu uslub logopedik ta'sir etish deyiladi). Bunday tahlil logopediyani nutqiy rivojlanishi buzilgan bolalarni o'qitish va tarbiyalashga jalb etish bilan bog'liq holda juda muhim buldi. Tadqiqotchilarning e'tibori bolalar jamoasi (o'quv guruhi, sinf) bilan ishlash uchun zarur bo'lgan logopedik ta'sir etish metodlarini ishlab chiqishga yo'naltirilgan edi. Buning uchun bolalardagi nutqning nonormal rivojlanishining turli shakllaridagi nuqsonlarning umumiy ko'rinishi, ayniqsa, o'qish jarayonida tuzatish uchun dolzarb hisoblanganlarini topish zarur edi. Bunday yondashuv buzilishlarni guruhlashda boshqacha prinsipni talab kildi. Bu shunday prinsipki, tibbiy tasniflash (umumiydan xususiya emas, balki xususiya umumiy-ga bo'lgan) uning asosiga ko'riladi. Bu uni lingvistik va ruhiy mezonlar asosida ko'rishga imkoniyat yaratdi. Ular orasida Nutq sistemasining tuzilish komponenti (tovush tomoni, grammatik tuzilishi, lug'at zonasi), nutqning funksional jihatlari, nutqiy faoliyat turlarining (og'zaki va yozma) o'zaro aloqadorligi hisobga olinadi.

Keltirilgan tasnifda nutq buzilishlari ikki guruhga bo'linadi.

Birinchi gurux — **muomala vositalarining** (nutqning fonetik-fonematik va umumiy rivojlanmay qolishi) **buzilishi**. 1. **Nutqning fonetik-fonematik rivojlanmay qolishi** - bolalarda ona tilini talaffuz qilish sistemasi shakllanish jarayonlarining fonemalarini idrok etish va talaffuzdagi nuqsonlar oqibatida turlicha Nutq zaiflashuvlari bilan bog'liq ravishda buzilishidir. 2. **Nutqning to'liq rivojlanmay qolishi** — turli xil murakkab Nutqiy kamchilikdir, bunda nutq sistemasining tovush chiqarish va ma'noli tomonlariga taallukli barcha komponentlarining shakllanish jarayoni buzilgan bo'ladi. Umumiy alomatlar sifatida quyidagilar kayd qilinadi: nutq rivojlanishining kech boshlanishi, lug'at boyligining kamligi, agrammatizm, talaffuzdagi nuqsonlar, (fonemalar tuzilishidagi nuqsonlar. Nutqning bunday

rivojlanmay qolishi turlicha darajalarda aks etishi mumkin: nutqning yuqolishi yoki uniig noaniq bog'lanishsiz xolatidan mukammal xolatigacha, lekin bunda fonetik va leksik-grammatik rivojlanmay qolish elementlari bo'ladi. Bolada nutq vositalariniig shakllanganlik darajasiga qarab nutq rivojlanmay qolish uch darajag'a bo'linadi. Ikkinchi gurux — **muomala vositalarini qo'llanishdagi buzilish (unga duduqlanish ham kiradi)**, bu muomala vositalarining to'g'ri shakllangan xolatidagi Nutqning kommunikativ funksiyalarini buzilishi deb qaraladi. Bir necha xil (kombinasiyalangan) nuqson ham bo'lishi mumkin, bunda duduqlanish Nutqning umumiy rivojlanmay qolishi bilan qo'shib ketadi.

Yuqoridagi tasnifda yozish va o'qishning buzilishi alohida nutq buzilishi sifatida ajratilmaydi. Tasniflashda sistemali yondashuv prinsipiga izchil tayanish aks etadi, uning asosida ikkita o'zaro bog'lanish hisobga olinadi: nutqiy faoliyat sistemasidagi buzilishlarning o'zaro bog'lanishi va bolaning bir ko'rinishdagi ruhiy jarayoni hamda boshqa ruhiy tomonlaridagi buzilishlarning o'zaro aloqadorligi, ularning rivojlanishi nutq bilan uzviy bog'langandir.

1.3. Maktab yoshidagi bolalarda nutq kamchiliklarini aniqlash va bartaraf etish usullari

Mamlakatimizda kadrlarni tayyorlash milliy dasturi, Maxsus ta'limtarbiya muassasalari xodimlari oldiga muhim vazifani-bolalarni maktabda o'qishga psixologik jihatdan tayyorlash, ya'ni boshlang'ich sinflarda muvaffaqiyatli o'qish, boshlang'ich maktabning dasturni to'la o'zlashtirib olish uchun zarur bo'lgan ruhiy sifatlar, bilim, ko'nikma va malakalari tarkib toptirish vazifasini qo'yadi. Bolaning aqliy rivojlanishida og'zaki nutqning vujudga kelishi katta ahamiyatga ega. Tarbiyachi bolaning so'z boyligini aniqlaydi, boyitib boradi va faollashtiradi, bolalarni tovushlarni to'g'ri talaffuz etishga o'rgatadi, og'zaki nutqning turli shakllarigi – monolog (aytib berish, qayta hikoya qilib berish) va dialogga (so'zlashuv yoki savol – javob nutqiga), so'zlarni grammatik jihatdan to'g'ri o'zlashtirish va to'g'ri tuzishga o'rgatadi. Bolalar bog'chasida ham, maktabda ham olib boriladigan tillar ta'lim standartlari, dasturida ko'rsatilgan bilim va

malakalarni hosil qilish, shaxsning ba'zi bir xususiyatlarini, hulq-atvorini tarbiyalashga qaratilgan.

Maxsus ta'lim muassasasi ta'lim tizimining eng muhim sohasi bo'lib barkamol avlod asosan ana shu bo'g'inda shakllanadi. Shunga ko'ra Maxsus ta'limta'lim yoshidagi bolalarni har tomonlama barkamol etib tarbiyalashda bog'lanishli nutqni rivojlantirish ham ta'limning eng muhim tarkibiy qismlaridan bo'lib hisoblanadi. Maxsus ta'limta'lim sohasida bolalarning nutqini rivojlantirish borasida muhim tadqiqotlar olib borilgani xolda bog'lanishli nutqni rivojlantirish, ayniqsa, bu muammoning bolalarda eng samarali davr sanalgan Maxsus ta'limtarbiya yoshidagi bolalarda tevarak-atrofni o'rganish jarayonida nutqini rivojlantirish muhim ahamiyatga egadir.

Maxsus ta'lim muassasada bolalarning tevarak-atrofni o'rganishda bog'lanishli nutqini rivojlantirish eng zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, fikr va jonli so'z, ona tilining hissiy estetik ma'no qirralarini anglab olish, uning go'zalligi, sofligi, boyligini his etish orqali amalga oshiriladi.

Bizga ma'lumki, juda ko'p mashqlar sayr paytida uyushtiriladi. Masalan, sayr paytida bir bola eshak minib gurux bolalari yonidan o'tib qoladi.

Boshqa bir bola tuzatadi: poezdga chiqiladi, samolyotda uchiladi. Bolalar sayr paytida baland binolar oldidan o'tishlari mumkin. Shunda quruvchilik kasbi, qurilishda ishlatiladigan g'isht, ganch, qum, ohak va boshqa qurilish materiallari, quruvchilik kasbi -ganchkorlik, g'isht teruvchi, suvoqchi; binolarning balandligi, go'zalligi va hokazolar hakida jumlar tuzadilar,

Gulzorlar, borlarga sayohatlar davomida tarbiyachi samolyotlar, poezdpar, gullar, favvoralar hak,ida suhbatlar uyushtirishi mumkin. Suhbatlarda predmetlarning rangi, tusi, soni, katta-kichikligi, turi, o'xshash va farqli tomonlari haqida ham mashq qilib boriladi.

"Nima shirin?", "nima uchadi?", "tushirib qoldirilgan so'zlarni toping", "men boshlayman, siz davom ettiring" kabi mashqlar ham grammatik jihatdan jumalarni to'g'ri tuzishga yo'llaydi.

Nutqning tovush madaniyatini shakllantirish bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda muhimdir. Bolalar ko'pincha s-z, p-f, t-d, p-b. u-u, x-x., k-r tovushlarini

to`g`ri talaffuz qila olmaydilar. Nutq jarayonida ketappan - ketayapman, Hojaxon - Shoxjaxon, Yustam - Rustam, qaga - qarg`a kabi talaffuz etishda yo`l qo`yadigan xatoliklarning oldini olish, ya`ni to`g`ri talaffuz etishga yo`llash, ovoz balandligiga, tovush sur`atiga e`tibor berish metodik jihatdan muhim ahamiyatga ega. Ba`zi bolalar o`zidan kichiklarni jerkib, ovozini ko`tarib muomala qiladilar. Shunda ular talaffuziga e`tibor qaratish, nutq madaniyatiga, me`yorda so`zlab, muomala qilishga o`rgatish zarur. Chunki bolalikda tarkib topgan muomala madaniyati inson umrining oxirigacha muxrlanib qoladi.

Samimiy muomala me`yori, hatto muomalada ko`z qarashlari, boshqalar oldida o`zini tuta bilish -muomala madaniyatining oddiy talablaridir.

So`zlashuv (dialogik) nutqni shakllantirish, bog`lanishli nutqni tarkib toptirishda eng muhim talablardan sanaladi. So`zlashuv nutqi bolaning lugat boyligiga bogliq, bo`ladi.

Bunda bola o`ziga murojaat kilganlarida suhbatdoshini eshita olish, tushunish, savollarga to`g`ri javob bera olish bilan birga, so`zlashuv madaniyatini egallay borishi ham taqozo etiladi. Bolalar bilan suhbat jarayonida ko`proq yo`naltiruvchi savollar beriladi.

Masalan, tabiatga sayohat paytida:

- Hozir yilning qaysi fasli?
- Bahorda tabiatda qanday o`zgarishlar yuz beradi?
- Bahorda qanday qushlar uchib keladi?

kabi savollarning berilishi bolalarning dialogik nutqining rivojlanishiga yordam beradi.

Bolalarning bog`lanishli nutqini rivojlantirishda monologik nutq; (hikoya qilib berish) ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadi. Monologik nutqda yuqorida sanab o`tilgan bog`lanishli nutq talablarining barchasi jamlangan bo`ladi.

Bolalarning monologik nutqining shakllanishi ularni maktabga tayyorlashning asosiy shartlaridan biridir. Zero, bog`lanishli nutq bolalar tafakkurini va unga bog`liq bo`lgan zehnni o`tkirlash, zukkolik kabi hislatlarni ham tarkib toptiradi.

Bolalarda hikoya qilish ko`nikmasi uning lug`at boyligi, jumla tuzish malakasi bilan ham ahamiyatlidir.

Maxsus ta'limbolalarga muayyan mavzular bo'yicha ertaklar, rasmlar asosida hikoya tuzish topshirig'i ham berilishi mumkin. Bundaytopshiriq ustida ishlash orqali ularda mustakillik, ijodiy faollik rivojlantiriladi. "Bizning oila", "Bahor fasli", "yoz - ugar soz", "qaldirg'ochlar uchib keldi", "qo'g'irchoq teatrida", "qish", "kor", "qorboboning sovg'asi", "qushlar bizning do'stimiz", "Mening to'ntilarim", "Hayvonot bogida", "Ertaklar mamlakatida", "Sirkda", "qo'g'irchoqlarim -ovunchoqlarim", "Uch ayiq", "quyonlar", "qovoqpolvon" va boshqa mavzularda hikoya tuzishni tavsiya etish bolalarni nihoyatda qiziqtiradi.

Hikoya qilish bolalarning jummalarni grammatik jihatdan to'g'ri tuzish, tovushlarni, qo'shimchalarni to'g'ri talaffuz etish, yoshiga mos darajada tasviriy vositalardan to'g'ri foydalana olishiga yordam berib boriladi.

Kattalarning mehnat jarayonini kuzatish, tabiatga, ishlab chiqarish korxonalariga, dars, cho'l, dalalarga sayohatlar asosida hikoyalar tuzishni tavsiya etish ham bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda eng qulay usullar sanaladi.

"Maxsus ta'lim dasturi"ga binoan muayyan mavzular bo'yicha mustaqil jumlar tuzish, ona tiliga xos tovush, so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish, nutqning ta'sirchanligiga erishish, rasmlar asosida hikoya tuzish, kichik xajmli badiiy asarlarni qayta hikoya qilib berish, manzarali rasmlar asosida hikoyalar tuzish talab etiladi. Lekin, kuzatishlar bu talablarning to'liq bajarilmayotganini ko'rsatadi. Vaxolangki, bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda badiiy adabiyotning imkoniyatlari kattadir.

Maxsus ta'limtarbiya muassasalari tarbiyalanuvchilari badiiy adabiyotning eng yorqin namunalari bilan har kuni tanishtirilib boriladi. Hikoyatlar, rivoyatlar, ertaklar, maqollar, topishmoqlar, tez aytishlar va qo'shiqlar ular nutqining ifodaliligini ta'minlab qo'ya qolmaydi, balki so'z zaxirasini ham boyitadi, adabiy til imkoniyatlaridan bahramand qiladi.

Maxsus ta'limdasturi"da badiiy adabiyot namunalari bilan tanishish uchun tavsiya etilgan ro'yxatdan mashg'ulotlar o'tkazishda keng foydalaniladi.

Dasturda qo'shimcha adabiyotlar ham tavsiya etilgan bo'lib, bular asosiy adabiyotlar vositasida o'tiladigan mavzularni to'ldirishga va mashg'ulotlarni yanada boyitishga yordam beradi. Bolalarda bog'lanishli nutqni rivojlantirish ularni savodxonlikka o'rgatish bilan davom ettiriladi. Bu jarayon eshitganini anglab olishga

ko'nikma hosil qilish, o'z fikrini ifodali, aniq, tushunarli, grammatik jihatdan to'g'ri ifodalay olish bilan bog'liq bo'ladi.

Demak yuqoridagilardan xulosa qilib aytganda, bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda ularni o'rab olgan tevarak-atrof, mehnat jarayoni, badiiy adabiyot asosiy manba bo'lib hisoblanadi.

Shuningdek, Ona-Vatan haqidagi tushunchalar, buyuk siymolar, an'anaviy bayramlar, o'zbek xalkining urf-odatlarini, marosimlari, mashhur sarkardalar haqidagi hikoyalar, rivoyatlar, xalq amaliy san'ati namunalari, transport va aloqa vositalari, kundalik buyumlar ham bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi Bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda eng muhim vazifalar sifatida ularning lug'atini boyitish va faollashtirish, nutqining grammatik tuzilishini, tovush madaniyatini, dialogik va monologik nutqni shakllantirish, badiiy adabiyot namunalaridan foydalanish hamda savod o'rgatishga tayyorgarlik kabilarni kiritish mumkin. Bolalarning tevarak-atrofni o'rganishda bog'lanishli nutqini rivojlantirishda umumiy masalalar bilan bir qatorda, ikkinchi darajali masalalarni ham ajratib olish va shu asosda uning asosiy yo'nalishlari hamda o'ziga xos xususiyatlarini ishlab chikish ilm-fan oldidagi dolzarb masalalardandir. Shuning uchun ham Maxsus ta'limyoshdagi bolalarning tevarak-atrofni o'rganishda bog'lanishli nutqini rivojlantirish mazmuni va tashkiliy-metodik xususiyatlarini belgilab olish eng muhim vazifalardan hisoblanadi Dastur talablarini to'laqonli bajarish uchun tarbiyachi va o'qituvchilar o'z tarbiyalanuvchilarining barcha xususiyatlarini, ayniqsa, nutqiy rivojlanishini har tomonlama tekshirib, kamchiliklarini aniqlashlari, bularni bartaraf etish yoki bolani tegishli mutaxassislariga, ular esa tegishli muassasalarga yuborishlari talab etiladi. Logopedik tekshirishlar ta'lim-tarbiya usullari va prinsiplari asosida olib boriladi va bunda bola har tomonlama tekshirib ko'riladi. Logopedik tekshirishlar ikki shaklda olib boriladi: induvidual va frontal tekshirishlar. Induvidual tekshirishlar o'quv yilining boshida tarbiyachi yoki o'qituvchining har bir bolani kamida ikki hafta davomida kuzatib borishidan iborat bo'ladi. Frontal tekshirish vaqtida bolalar bog'cha gruppasi yoki sinfda she'r, hikoya aytib beradilar, savollarga javob qaytaradilar yoki rasmga qarab hikoya tuzadilar. Bu vaqtda bolalar nutqining umumiy holati, artikulyasiyasi, nutq sur'ati, tovushlar talaffuzi, ovoz kuchi, sifati kuzatib borilib, ular nutqidagi kamchiliklar

aniqlanadi. Shundan so`ng nutqida kamchiligi bo`lgan bolalar alohida ro`yxatga olinadi, gruppaning nutq kartasi tuziladi.

Nutqida kamchiligi bo`lgan har bir bola uchun individual nutq kartasi to`ldiriladi. Nutq kamchiligiga ega bolani xar tomonlama tekshirish, uning (tug`uruqqacha, tug`uruq vaqtidagi va tug`uruqdan keyingi davri to`g`risidagi, shaxsining rivojlanishi haqidagi zarur ma`lumotlarni bilish zarur.

Maxsus tekshirishning asosiy bosqichida logoped bola haqidagi anamnez ma`lumotlarini aniqlash maqsadida ota-onalar bilan suhbat o`tkazadi. Ota-onalar bilan suhbatda logoped oilada bo`lib utgan alohida ahamiyatga ega hodisalarni va shunga bog`liq holda bolalarning umumiy nutq tarakkiyotining o`ziga xos tomonlarini aniqlaydi.

Ko`p xollarda bolaning tug`uruqqacha, tug`uruq vaqti va tug`uruqdan keyingi davrlardagi rivojlanishining o`ziga xos tomonlari aniqlandi. Bu quyidagi taxminiy tartib asosida olib boriladi:

a) tug`uruqqacha bo`lgan davr.

Ona bilan suhbatda logoped ba`zi nasliy omillarni belgilaydi: ota-onalarning bola tug`ilgunga qadar salomatligining axvoli, ularda asab-ruhiy, teri-tanosil kasalliklari, nutqiy patologiya bo`lganmi, ota-onadan biri alkogolizm, yuqumli va boshqa kasalliklarga uchraganmi?

Shuningdek, bolaning tug`uruqqacha bo`lgan rivojlanishiga oid quyidagi asosiy jihatlar aniqlanadi?

- onaning bola tug`ilayotgan vaqtdagi yoshi;

- onaning homiladorlikning birinchi va ikkinchi yarmida boshdan kechirgan kasalliklari (Qizilcha, gripp, toksoplazmoz, kandli diabet, jigar, buyrak kasalliklari, angina, anemiya);

- homiladorlikning birinchi va ikkinchi yarmida shikastlanishlar, qorin yuzasida lat eyishlar, yurak-tomir kasalliklari, toksikozlar, bolaning tushish xavfi bo`lganmi?;

- homiladorlik davrida dorilar bilan davolanganmi yoki yo`qmi?;

- homioadorlik davrida rentgenologik tekshiruvdan o`tganmi yoki qandaydir radioaktiv nurlanish bo`lganmi va boshqalar.

Homilddorlik davridagi noqulay omillarni aniqlash logopedga bu omillarni bolaning keyingi nutqiy taraqqiyotiga bevosita ta'sirini aniqlashda yordam beradi.

b) tug'uruq davri.

Har bir logoped ona bilan suhbatda tug'uruq o'tishining tavsifi va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi: tug'uruqning boshlanishi vaqti - o'z vaqtida, homiladorlikning 8 - oyida, 7 - oyida suvning barvaqt ketishi bo'lganmi, tug'uruqning uzoq davom etishi, qisqichlarning qo'llanishi, vakuum-ekstraktorning qo'llanishi, tug'uruq faoliyatining muvofiq ta'minlovchi dorilar qo'llash, homilani qo'l bilan yoki kessar operatsiyani qo'llab ajratib olish.

Bu suhbatda bolaning tug'ilgan paytidagi holati aniqlanishi zarur: darrov yig'laganmi yoki yo'qmi, ko'k, oq asfiksiya, og'irligi (1500 kg dan ko'p yoki kam), bo'yi, turli shikastlar, sinishlar, qon quyilishi, tug'uruq shishi, boshqa jaroxatlanishlar bo'lganmi?;

v) tug'uruqdan keyingi davr.

Bolaning tug'ilgandan keyingi davrdagi somatik rivojlanishi haqidagi ma'lumotlarni logoped ona bilan olib boriladigan suhbat jarayonida aniqlaydi:

- bolani onaga tug'ilgandan keyin necha soat o'tgach olib kelingan, bola ko'krakni qanday olgan va emgan (faol, faol emas, tezda charchab uxlashi);

- bola uyg'oq vaqtida o'zini qanday tutar edi: tinch yoki notinch, baqirok, yig'loq va boshqalar;

- hayotining birinchi yilida - 3 yoshgacha; pnevmoniya: ko'k yo'tal, dispepsiya, dizentriya kasalliklari bilan og'riganmi?

Shuningdek, bolada qandaydir tug'ma kasalliklar bor yoki yo'qligi aniqlanadi - yurak porogi, maymoqlik va bosh jaroxatlanishi bo'lganmi?

Bolaning ichki nutqni tekshirishda uning tashqi tomon bilan o'zaro bog'liqligini e'tiborga olish kerakligini ta'kidlaydi. A.R.Luriya shu bilan tushuntiriladiki, nutqni eshitishning buzilishi nutq artikulyasiyalari va tashqi nutqning ikkilamchi buzilishiga olib keladi. Artikulyator jarayonlar va ichki nutqning buzilishi nutq tovushlarini idrok qilish va nutq mazmunini tushunish kabi jarayonlarga ta'sir qiladi.

Bundan ilgari ichki nutqning murakkabligi haqida L.S.Vigotskiy ham yozgan edi. Uning fikricha, nutqni tushunish - tovush signali bo'yicha reaksiyani bajarishdan ko'ra ko'prok va boshqacharoq narsadir.

Bolaning fonematik eshitishni tekshirish.

Fonematik eshitish bolada bevosita nutqiy aloqa asosida shakllanadi.

Maxsus ta'limyoshdagi bolalar bir-biridan bir tovush bilan farq qiladigan so'zlarni ajrata olmaydilar, shuning uchun bolalarga bir tovush bilan farq qiladigan so'zlarni beramiz:

gul - ko'l

soch - qoch

ko'z - tuz

oz - och

sim - shim

baxor - naxor

va shu so'zlarga mos rasmlarni topish va ko'rsatish ko'nikmasi aniqlanadi.

So'zlarning tushunishni tekshirish

Tekshirish shundan boshlanadiki, bolaga narsalarning nomi aytiladi va ularni ko'rsatib berish so'raladi. Masalan, tana qismlari - ko'z, peshona, yuz, burun, soch, daxan, qo'l, oyoq va boshqalar.

Keyin bolaga uy jihozlarini: stol, stul, shkaf, qandil, ko'zgu; o'yinchoqlardan - qo'g'irchoq, mashina, koptoklarni ko'rsatish taklif qilinadi.

So'zlarni tushunishni tekshirishning keyingi bosqichi rasmda tasvirlangan narsalarni tanish ko'nikmasini aniqlashdan iborat bo'ladi. Bunda bolaga turli mavzuli guruxlarga kiruvchi va bir-biridan shakli, rangi, hajmi va son jihatidan farq kiluvchi narsalar tasvirlangan rasmlar ko'rsatiladi. Bu rasmlarda uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar, o'yinchoqlar, sabzavotlar, mevalar, idish-tovoqlar, transport, shuningdek yil fasllari tasvirlangan bo'ladi.

Bu didaktik material bolalar bog'chasining dastur talablariga muvofiq keladi va ularning yoshiga qarab ajratiladi.

Sodda gaplarni tushunishni tekshirish

Bolaga vaziyatli rasmlar ko`rsatiladi va bir qator quyidagi ko`rinishli sodda gaplar aytiladi: «Qiz o`tiribdi», «Qizda qizil ko`ptok bor», «Bola yuguryapti», «Bolada mashina bor», «Kuchuk yuguryapti» va hokazo.

Shundan so`ng bola aytilayotgan hodisa tasvirlangan rasmni ko`rsatishi lozim. Bundan tashqari quyidagilarni ko`rsatish so`raladi: olmaxonning momik dumi, Qiz qaerda sakrayapti, yuguryapti, yozyapti, sirpanchiq uchyapti va hokazolar.

Keyin bitta gapda kelgan 1,2,3 ta izchil xususiyatlarni bajarishni o`z ichiga oluvchi so`z shaklidagi buyruqlarni bajarish usulidan foydalaniladi. Masalan: «Tur, stol yoniga bor, o`yinchoqlarni ol va polga kuy. Ko`ptokni ol, polga ur va menga ber».

So`ng bolalarning grammatik qurilishlarni tushunishlari aniqlanadi.

1. Birlik va ko`plikdagi otlarni tushunish. Bolaga narsalarga oid rasmlar ko`rsatiladi, uni tanishi va ko`rsatish ko`nikmasi aniqlanadi: mashina qaerda, mashinalar qaerda, qo`g`irchoq qaerda, qo`g`irchoqlar qaerda, olma qaerda, olmalar qaerda va boshqalar.

2. Kichraytirish - erkalash qo`shimchasiga ega bo`lgan so`zlarni tushunish.

Bolaga narsalarga oid rasmlar beriladi va quyidagilarni ko`rsatish ko`nikmasi aniqlanadi: stol qaerda, o`yinchoqli stolcha qaerda, qoshiq qaerda, qoshiqcha qaerda, quyon qaerda, quyoncha qaerda va hokazolar.

3. Bog`lanishli nutq mazmunini tushunish. Bu bo`limda she`riy va darak gapli matnlar mazmunini tushunish tekshiriladi. Buning uchun bolalarga she`riy matn taklif qilinadi.

Maxsus ta`limyoshdagi bolalarning ichki nutqi to`liq rivojlanmagan chuqur tekshirish ruhiy-logopedik tekshirishning umumiy tartibida bolalarning sust lug`atini va, shuningdek, ular ruhiy faoliyatining ba`zi tomonlari holatini aniqlashga yordam beradi, chunki mantiqiy idrok insonning murakkab ixtisosiy perspektiv fikri-mnemik faoliyati bo`lib hisoblanadi.

Bolaning ichki nutq kishilar bilan aloqa bog`lanishiga va faoliyatiga ta`sir qiladi, nutqiy va nutqiy bo`lmagan harakatlarni rejalashtirishning quroli bo`lib maydonga chiqadi.

Bolani bolalar nutq bog'chasiga qabul qilingach, logoped tomonidan bir oy davomida tekshirish olib boriladi; keyinchalik tekshirish natijalari tuzatish orqali logopedik ta'sir qilish jarayonida yanada aniqlashtiriladi.

Bolaning muloqotga kirishini tekshirish

Nutqi to'liq rivojlanmagan Maxsus ta'limyoshdagi bolalar bilan birinchi uchrashuvda logoped bolaning muloqotga qanday kirishishini aniqlaydi: (oson, qiyin yoki xayiqib, qo'rqib, negativizm).

Bolaning o'z tengdoshlari bilan qanday Nutqiy aloqaga kirishi tekshiriladi: boshqalar bilan oson nutqiy aloqa o'rnatiladi, tez-tez yoki kamdan-kam urishadi, nutqiy aloqaga kirishishida tashabbuskor yoki sust Nutqiy aloqaga kirishishi turg'un.

Nutqdan tashqari bo'lgan motorikani tekshirish

Logoped bolaga so'z qoidalarini va taqlid bo'yicha quyidagi vazifalarni bajarishni taklif qiladi:

- vazifa bo'yicha ikkala oyoqda yoki bir oyoqda yugurish, sakrash;
- yurish, yugurish, sakrashda ogoxlantirish bo'yicha to'xtash;
- bir oyoqda, so'ng ikkinchi oyoqda sanoq ostida turish;
- logopedga koptokni otish va uni ilib olish;
- polda yotgan «xalqa» ichiga ikkala oyoq uchida sakrab kirish va undan sakrab chiqish;
- bayroqchalarni ushlagan holda qo'lni quyidagi buyruqlarga amal qilib harakatlantirish: oldinga, orqaga, yuqoriga, pastga;
- cho'kkalab o'tirgan holda polda koptokni u ko'ldan bu ko'lga yumalatish, so'ngra koptokni ko'tarib, o'rindan turish;
- yugurish vaqtida koptokni otish va ilib olish;
- lentani tugun qilib, so'ng «bantik» qilib bog'lash va boshqalar.

Bola motorikasini tekshirish natijasida logoped quyidagi ma'lumotlarni oladi: oyoq, qo'llar muvofiqligi (to'g'ri, noto'g'ri, umuman yo'q); tana muvozanatini sezish, bolaning o'z gavdasini to'tishi, harakatlarni bajarish darajasi (to'liq, noto'liq); bir harakatdan ikkinchi harakatga o'tishi (o'z vaqtida, sekinlashgan, yo'q harakatlarni

bajarish mustaqilligi (tuli yoki logoped yordamida); chapaqaylik, yuz harakatlari me'yorda, samimiy va yuz naylarining giperkineziyasi, sinkeziyasi, ya'ni asosiy harakatlar bilan birga bajariladigan qo'shimcha harakatlar - bir oz yaqqol ifodalangan.

Bolaning motor faolitini tekshirish natijalarini quyidagi parametrlar bo'yicha umumlashtiramiz.

Bolalar nutqining grammatik tomonini o'rganish

Buning uchun bolalarga quyidagi vazifalarni bajarish taklif etiladi:

- syujetli rasmlar asosida gap tuzish;
- narsalarga oid rasmlardan foydalangan holda birlikdagi otlardan ko'plikdagi otlarni hosil qilish (koptok-koptoklar, kalam-kalamlar, kitob-kitoblar va hokazo);
- otlardan kichraytirish - erkalash shakllarini hosil qilish. Masalan: uy-uycha, stol-stolcha;
- otlardan sifat yasash.

Bunda asosiy diqqat bolalarning kay tarzda gap tuzishiga qaratiladi. Bolaga rasmlar yoki davomli rasmlar asosida hikoya qilish, oddiy va murakkab mazmunli matnlarni so'zlab berish taklif etiladi. Bunda so'zlarni bog'lab, matn mazmunini kay darajada so'zlab berishi va undagi kamchiliklar hisobga olib boriladi. Bolaning nutq faolligi darajasi, monologik suhbatga oid nutqdan foydalanish imkoniyatlari belgilanadi. Bundan tashqari, bolaning nutqiy muomalada tashabbuskorligi, she'r, ashula bilishi kabilar ham hisobga olib boriladi.

Bolaning faqat nutqini emas, balki uning ruhiy xususiyatlarini, shaxsining e'tibor talab tomonlari, aqliy holatini ham o'rganib boriladi. Logoped tekshirish jarayonida bolani faqat kuzatib, u bajargan vazifalarni baxolabgina kolmay, balki kerak bo'lganda bolaga yordam berishi lozim. Tekshirish jarayonida bola faoliyati, uning Qiziqishi, muvaffakiyat va muvaffakiyatsizlikka munosabati, qiyinchilikni qanday qabul qilishi va uni bartaraf etish usullari, yo'l quyilgan xatolarni to'g'rilash kobiliyatini hisobga olish lozim.

Bolani charchatib kuymaslik, shuningdek, bola harakatining faollik darajasini pasaytirmaslik uchun tekshirish vaqtida ish turlarini uzgartirib turiladi.

Ish jarayonida bolaga va uning ota-onasiga boʻlgan munosabat, xushmuomalalik bilan tekshirish ruhiy-terapevtiv taʼsir etish asosida boʻlishi kerak. Tekshirish usullari bir xillikka ega boʻlmay, balki hamma vaqt xususiy yoʻnalishdadir. Toʻgʻri tashkil etilgan tekshirish ishlari tabaqalashtirib aniqlash masalalarini hal etishga imkon beradi va shu qatorda tuzatishga qaratilgan ish uslublarini toʻgʻri tanlashda katta ahamiyatga egadir.

Bolalarning mustaqil nutqini tekshirish metodikasi

Bolalarning bogʻlangan Nutqini tekshirish uchun ularga quyidagi vazifalarni bajarish taklif etiladi:

- predmetli rasmlardan, oʻyinchoqlardan, narsalardan foydalangan holda hikoya tuzish. Masalan, «Bu qoʻgʻirchoq. Qoʻgʻirchoq juda chiroylik. Uning sochiga katta qizil bant boylangan. Qoʻgʻirchoq atlas kuylak kiygan. Uning oyogida tapochka bor».

- seriya rasmlardan foydalangan holda hikoya tuzish.

Logoped 3-4 talik seriyali rasmlarni bolaga tavsiya etadi va shu rasmlarga qarab ketma-ketligini aniqlab hikoya tuzishni taklif etadi.

Berilgan mavzu boʻyicha hikoya tuzish.

Logoped bolaga murojaat qiladi:

«Oʻylab koʻr-chi, sen kecha uyda nima kilding?», yoki «Qanday multfilmlarni bilasan?», «Sen mehmonga borishni yaxshi koʻrasanmi?», «Kimmikiga mehmonga borgansan?».

Baxolash:

- hikoya toʻgʻri tuzilgan. Hikoyani mazmunini yaxshi yoritib bera oldi. Hikoya 5-6 gapdan toʻzilgan;

- hikoya tuza oldi. Lekin mazmunini oxirigacha echib bera olmadi. Hikoya 3-4 gapdan toʻzilgan;

- hikoyada koʻp xatolar. Mazmunini yoritib bera olmadi. Hikoya 1-2 gapdan toʻzilgan;

- mustaqil Nutqi yoʻq.

Bolani nutqini logopedik tekshirish davomida olingan maʼlumotlar Nutq xaritasiga yozilib boradi (nutq xaritasi ilovada berilgan).

Bola nutqini tekshirish uchun materiallar

Narsa modeli, mulyaj, tarqatma materiallar (rasmlar, konstruktorlar), zondlar, shtagel, oyna (devor va stol oynasi).

Didaktik materiallar: o`yinchoqlar to`plami, stol ustida o`ynaladigan o`yinchoqlar (loto, domino).

Albomlar yoki rasmlar to`plami, narsalarga oid iborali, syujetli, davomli, qirkma rasmlar.

Turli kattalikdagi va turli xil sanoq materiallari, mozayka, optik-fazoviy tasavvurlarini aniqlash uchun turli rang va shakldagi narsalar to`plami. Turli o`lchamdagi narsalar yoki ularning rasmlari.

Ovozli o`yinchoqlar to`plami: do`mbira, nay, pianino, ovoz chiqaradigan hayvon - o`yinchoqlar. Rasmlar to`plami (o`yinchoqlar): uy jihozlari, kiyim, idish-tovoqlar, transportlar, uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar, sabzavotlar, mevalar.

Fonematik idrokni tekshirish uchun maxsus qo`llanmalar: juft narsalarga oid rasmlar, bo`g`inlar, so`zlar.

Bolalar nutqini har tomonlama tekshirish natijasida biz bolalar Bilan ishlash prosesni to`g`ri tashkillashtiramiz. Ular nutqidagi kamchiliklarni to`g`ri va aniq tekshirish esa, o`z vaqtidabolalardagi nutq kamchiliklarini bartaraf etishimizga yordam beradi.

II-BOB. Nutq nuqsonlarini bartaraf etish texnologiyasi.

2.1. Bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklarini bartaraf etishda didaktik o`yinlarni turkumlash va ulardan foydalanish bo`yicha tavsiyalar.

Bolalar o`sb, ulg`aygani sari ularning nutqi ham rivojlanib boradi. Bu davrda ba`zan nutqning ma`lum darajadagi buzilishlari kuzatilishi mumkin. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklaribartaraf etish yuzasidan xilma – xil yo`nalishda tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan, Rossiyada R. Ye. Levina, L. F. Slirova, V. A.Kavshikov, Ukrainadi Ye. F. Sabotovich, O`zbekistonda L. R. Mo`minova, Ye. A. Boboeva tomonlaridan tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Biz o`z tadqiqotimizda Ushbu muammolar echimini echishga harakat qildik. Biz bolalar nutq faoliyatiga o`yinlarning qay darajada ta`sir etishni turli xil o`yinlar orqali sinab ko`rishga harakat qildik. Nutq buzilishlari bola shaxsining shakllanishiga, bilish faoliyatining rivojlanishiga salbiy ta`sir etadi.

Ma`lumki nuqsonli bolalar bilan muloqotga kirishish uchun, pedagogga pedagogik mahorat juda kuchli bo`lmog`i lozim. Chunki ko`pgina nuqsonlo bolalar (o`zlaridagi nuqsonlari sababli) o`zgalar bilan muloqotga kirishishni istashmaydi, istahsa ham qiynalishadi.

Insonlar bir birlari bilan muomilaga kirishar ekan, ularning asosiy ko`zlagan maqsadlaridan biri o`zaro bir biriga ta`sir ko`zsatish, ya`ni fikr- g`oyalariga yaxshi ta`surot qoldirishdir.Ammo ko`pgina nuqsonli bolalarning fikr doirasi kuchsizroq bo`lib, ega bo`lgan fikrlarini ham nutqida aniq bayon ettirishga (nuqsonlari sababli) qiynalishadi.

Shuning uchun pedagog birinchi bo`lib nuqsonli bolalarga psixologik ta`sir bu-turli vositalar yordamida bolalarning fikrlari, hissiyotlari va xatti harakatlariga ta`sir ko`rsata olishi darkordir.

Ma`lumki nutq – bu so`zlashuv o`zaro muomala jarayoni bo`lib, uning vositasi –so`zlar hisoblanadi. Manologik nutqda, diologik nutqda ham odam o`zidagi barcha so`zlar zaxirasidan foydalanilib, eng ta`sirchan so`zlarni topib, sherigiga ta`sir ko`rsatishni xohlaydi. Hutqida nuqsoni bor bola esa ko`pgina hollarda shu nuqsonini yashirishi natijasida muloqotda kirishishni istamaydi, kirishsa ham tor doiradagi insonlar (oila a`zolari, bog`cha opasi va bir necha yaqin do`stlari) bilan muloqotga

kirishadi. Shu sabab ularning soʻzlar zaxirasi kam, davragirlik xislatlari sust boʻladi. Ertaliklarga ham oʻzlariga berilgan sherni qiynalib aytishadi.

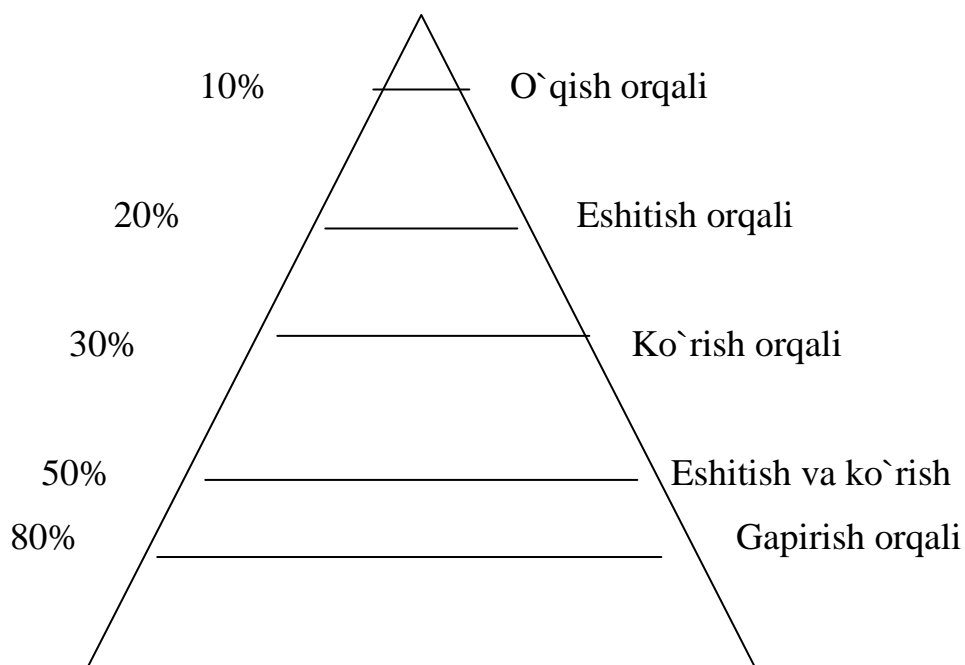
Baʼzi hollarga bunaqa bolalar nutqning paralingivistik taʼsirning bazi bir omillari nutqni susaytiruvchi, past tovushida ifodalash, toʻxtashlar, duduqlanish, yutal, til bilan amalgam oshiriladigan harakatlar, nidolardan foydalanadi.

Muloqot jarayonidagi harakterli narsa shundaki, suhbatdoshlar bir birlariga taʼsir koʻrsatmoqchi boʻlishganda, dastavval nima deyish, qanday soʻzlar vositasida taʼsir etishini oʻylar ekan. Muloqotning qanday kechishi va kimning koʻproq taʼsirga ega boʻlishi sheriklarning rollariga ham bogʻliq. Taʼsirning tashabbuskori- bu shunday sherikki, unda ataylab taʼsir koʻrsatish maqsadi boʻladi va u bu maqsadni amalga oshirish uchun barcha yuqoridagi taʼkidlangan vositalardan foydalanadi.

Shunday ekan, suhbat jarayonida bola oʻzini tashabbuskor etib his qilishi, yaʼni bola suhbatda oʻzini asosiy rolda ekanligini sezishi kerak, buning uchun pedagog diologni shu maqsadda tuzishi lozim. Eng avvalo bola bilan ishonchli munosabat oʻrnatishi kerak. Suhbat jarayonida bola uni yaxshi koʻrishlarini va u toʻgʻrisida gʻamxoʻrlik qilishlarini his eta olishi juda muhimdir.

Pedagogning muloqot jarayonida oʻyin, nutqiy mashqlar, barmoqlar teatri, qisqa saxna koʻrinishlarini oʻynash, rasmi topishmoqlar, taʼlimiy oʻyinlar, barmoqlar gimnastikasi va qofiyali soʻzlar oʻyinidan foydalanishi muloqotning ijobiy oʻtishiga yordam beradi.

Bola tomonidan berilgan bilimlarning oʻzlashtirilishi uning hotirasiga ham bogʻliqdir. Maʼlumki insonning eslab qolishi quyidagichadi :

Shularni inobatga olgan holda she'rni yod olish tezligini oshirish uchun uni turli harakatlar bilan birgalikda olib borish yaxshi natija beradi.

Tog'orani olamiz
oldimizga qo'yamiz.

Ichiga suv solamiz,
so'ngra ishni boshlaymiz.

Bir, ikki, uch, to'rt (Ishqalash harakati bajariladi)

bir, ikki, uch, to'rt (G'ijimlash, chayish harakati)

Bir, ikki, uch, to'rt (chayish harakati)

bir, ikki, uch, to'rt (Siqish harakati)

Bir, ikki, uch, to'rt (Qoqish harakati)

bir, ikki, uch, to'rt (ilish, qistirish harakati);

Choynakchada qopqoqcha (choynik deganda qo'llar shar shaklida ifodalanadi)

Qapqoqchada qolpoqcha (Qop.Degan.qo'l. yarim qislgan xolda pastga qaratil.)

Qalpoqchada teshikcha (Qalpoq. degan. barmoq. mush yig'iladi. teshikcha deg.

Bosh barmoq bilan ko'rsatgich barmoq birlash. Teshi)

Teshikchadan par chiqar (Par chiqarda qo'llar harakatlanib yuqoriga ko'taril).

O'yin inson faoliyatining ko'rinishlaridan biridir. Tadqiqotchilar o'yinning qadrini bola xulqini shakllantirishdagi kishining muomala chog'idagi xatti – harakatini aniqlab olishdagi ahamiyatini ta'kidladilar. O'yin bola hayotining uzviy qismidir. Bolalarning o'yin dunyosi boy va xilma – xildir. Nutq kamchiligiga ega bo'lgan bolalar bilan olib boriladigan mashg'ulotlarda o'yin usullari hamda elementlaridan foydalanish samarali natija beradi va shu sababdan keng qo'llaniladi. Shu sababli o'yin faoliyatidan keng foydalanish orqali bolaga har tomonlama ta'sir etish mumkin. O'yin bolaning

aqliy rivojlanish vositasidir. O`yin vaqtida xilma – xil aqliy jarayonlar faollashadi, o`yinning vazifa va shartlari esa diqqatni to`plash, analizatorlarni farqlash, taqqoslash, umumlashtirish jarayonlarining faollashuvini talab etadi. Bir xildagi harakat va so`zlarning ko`p takrorlanishi bola ongida narsa va hodisalar haqidagi mustahkam bog`lanishlar hosil qiladi, muayyan fikr, xatti – harakatlarning tarkib topishiga yordam beradi.

“O`yin – sinchkovlik va qiziquvchanlik olovini o`t oldiruvchi uchqundir”, degan edi V. A. Suxomlinskiy.

O`yin bolalarning har tomonlama kamol topishida katta ahamiyatga ega bo`lib, o`yin vaqtida bolalarning sezgi, idrok, tafakkur, hayol, xotira, diqqat, iroda, xissiyot va boshqa ruhiy jarayonlari ishtirok etadi. O`yinlar bolalarning aqliy faoliyatini o`stirishga, ularning fikriy tashabbuskorligini oshirishga xizmat qiladi. Bolalarning xis tuyg`ularini shakllantirishga, ayniqsa, ularning sezgi a`zolari (ko`rish, sezish, tinglash va .b) faoliyatini faollashtirishga yordam beradi. Didaktik o`yinlar xilma – xil materiallar asosida tashkil qilinadi. Masalan: qo`g`irchoqlar, o`yinchoqlar, rang – barang rasm va kartochkalar, turli geometrik shakllar, tabiiy materiallar shular jumlasidandir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan mashg`ulotlarda didaktik o`yinlarning ag`amiyati katta, bu o`yinlarni keng qo`llash bola tafakkuri, idroki, zehni, xotirasi, irodasi, bilim olishga bo`lgan qiziqishi va ehtiyojining rivojlanishiga ijobiy ta`sir ko`rsatadi. Bolada atrof olamni bilishga bo`lgan qiziqish ortadi, ziyrakligi, ixtiyoriy diqqati, topqirligi tashabbuskorligi mustahkamlanadi. Bolalarda o`yin orqali, kattalarning xatti – harakati orqali voqe`likka munosabat shakllanadi, dunyoqarash, aqliy, axloqiy va jismoniy tomondan tarbiyalanadilar. O`yinlar o`z mazmuniga ko`ra bir necha turlarga bo`linadi: Didaktik o`yinlar; dramalashtirilgan o`yinlar; syujetli – roli; harakatli o`yinlar.

Didaktik o`yinlarda bolalarning aqliy jihatdan o`stirish uchun kerakli bo`lgan muhim sifatlar hosil bo`ladi. O`yinlar bolalarning yoshiga va ruhiy rivojlanishiga qarab tanlanadi. Ta`limiy o`yinlar orqali bolada mustaqillik, faollik, ijodkorlik masalaga ongli yondoshish malakasi o`stirib boriladi. O`yin ko`rgazmalilik, oddiydan murakkabga o`tish usullari orqali olib boriladi. Tarbiyachi va logopedlar ta`limiy o`yinlarni o`tkazish davomida bola harakatini faollashtiradi, mustaqil harakat qilish qobiliyatini

shakllantiradi, o`yindan to`g`ri foydalanilsa bolaning tafakkuri, nutqi, xotirasi ya`ni, aqliy tarbiyasiga asos solinadi. Ta`limiy o`yinlar orqali bolalar eshitish, ko`rish, sezish a`zolari orqali turli narsalar va ularni yasashda ishlatiladigan materiallarning xossalarini, ularni bir - biriga taqqoslashni, guruhlarga ajratishni o`rganadilar. Ta`limiy o`yinlar guruhlarda quyidagi xilda o`tkaziladi.

O`yinchoqlar bilan o`ynaladigan o`yinlar-"Ayiqlarga nima kerak?", "Jajji oyoqchalarimiz", "Zumrad uchun ko`ylaklar" .

Stol ustiga qo`yib o`ynaladigan o`yinlar- "Nima qaerda yuradi?", "Men aytgan narsani ko`rsat", "Kimning qo`lida nima bor?".

Og`zaki usuldagi ta`limiy o`yinlar- "Qo`g`irchoq Lolaxonni cho`miltiramiz", "Qo`g`irchoq Lolaxon mehmonga keldi", "Ajoyib xaltacha", "Shaklini top", "Rangini top" kabi o`yinlar kiradi.

Eshitish va ko`rish a`zolarini faollashtirish uchun "Xilini top", "Qaysi daraxtning mevasi?", "Nimaning pati", "Mevasini top", "Onasini top", "Mevalar va barglar", "Domino", "Yovvoyi va uy xayvonlari", "Ishlash uchun nima zarur", "Bu uychada kanday xayvon yashaydi", "Bu kim yoki nima?" singari O`yinlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo`ladi. Bu o`yinlar orqali bolalarda meva va sabzavotlar, hayvonlar va parrandalar, yil fasllari, kiyim - kechak va boshkalar, kabi tasavvurlar boyitilib, kengaytirilib, ko`rish va eshitish, esda saqlab qolish xususiyatlari rivojlantirilib boriladi. Katta guruhlarda o`ynaladigan "Ayting biz topamiz", "Topgan topag'on", "Oshqovoq pishdi", "Loy o`yini", "Bog`bonlar" o`yinlari orqali bolalarda mehnatga muhabbat ruhi tarbiyalanib boradi.

Mazkur o`yin jarayonida nutq muhim ahamiyat kasb etadi: u orqali bolalar fikr, his tuyg`u va kechinmalar bilan almashinishadi, o`zaro do`stona munosabatlar o`rnatishadi. Nutq bolalarga tevarak – atrofdagi hayot voqealari va faktlariga bir xil munosabatda bo`lishga yordam beradi. Nutqida nuqsoni bo`lgan bolalar bilan olib boriladigan didaktik o`yinlar so`z va gaplarni tahlil qilishga, so`zlarda tovush va harflarning o`rnini aniqlash, jummalarni to`g`ri tuzishga o`rgatadi. Quyida bolalar bilan tarbiyaviy mashg`ulotlarda, oila sharoitida, o`yin faoliyatida olib boriladigan didaktik o`yinlardan misollar keltiramiz:

“Jonli so`zlar ” o`yini.

O`yin guruh bilan o`ynashga mo`ljallangan bo`lib, tarbiyachi dastlab doskaga uchta bolani chiqaradi va o`yin qoidasini tushuntiradi:

Hozir siz bilan “Jonli so`zlar ” o`yinini o`ynaymiz. Bu bolalar so`z bo`ladilar. Demak, uch so`zdan iborat bo`lgan gap tuzamiz. Bolalar gap tuzadilar. Masalan, Lola - “bog`da”, Jasur -“ pishdi”, Aziz - “mevalar” degan so`zni ifodalaydilar. Keyin tarbiyachi bolalarni chapdan o`ngga qarata ketma - ket joylashtirib, gap “yozishlarini ” taklif qiladi. Vazifa bajarib bo`lingach, jonli so`zlar o`z so`zlarini aytadilar, bolalar esa aytilgan gapni eshitadilar.

O`yin gap va “Jonli so`zlar ”ni almashtirish orqali davom etadi.

O`yinning 2 – turi

O`yinning ikkinchi turi ham birinchi turga o`xshab, bolalar bilan bigalikda avval gap tuziladi, so`ngra bolalarga gapning so`zlarini bo`lib beriladi. “Jonli so`zlar ” o`z so`zlarini bilib olganlaridan so`ng tarbiyachi

“jonli so`zlarga” murojaat qiladi:

- Hozir siz o`z joylaringizni aniqlab, ketma – ket turgan holda aytilgan gapni “yozasiz”, qolgan bolalar sizlarni kuzatib turadilar, - deydi.

Bolalar tezda ketma – ket turib aytilgan gapni yozishlari kerak, so`ngra har bir bola o`z so`zini ovoz bilan aytib, gap hosil qiladilar.

O`yin shu tarzda bolalarni va gapni almashtirish orqali davom ettiriladi. O`yinda o`z qatorini adashtirmay to`g`ri topib turgan holda so`zni aniq talaffuz qilgan bola g`olib sanaladi va rag`batlantiriladi.

“Sehrli qalamchalar” o`yini

O`yin uchun bir necha rangli qalamchalar va ular yordamida chizilgan turli narsa va buyumlar rasmi kerak bo`lib, ular doskaning o`rtasiga joylashtiriladi. O`yinni yakka holda yoki guruh bilan o`ynash mumkin.

Tarbiyachi bolalar diqqatini doskaga qo`yilgan jihozga qaratib :

- Bolalar, siz ko`rayotgan mana bu qalamchalar oddiy qalamchalar emas, balki ular “sehrli” qalamchalardir. Ular mana bu rasmni bir zumda chiza oladilar. Keling, hozir ular nimalarning rasmini chizganliklarini aniqlaymiz.

Tarbiyachi birin – ketin ko`rsatadi, bolalar esa ularni nomlaydilar. Tarbiyachi bolalar diqqatini maqsadda ko`zlagan bir tovushlarning (masalan s, b, r va h.k.) o`rnini so`z boshida, o`rtasida, oxirida) aniqlashga qaratadi. Tarbiyachi:

- Bolalar, endi har bir qalamcha qaysi rasmni chizganini aniqlaymiz.

Hozir har biringiz o`zingizga yoqqan rangdagi qalamchani tanlab olasiz. Qalamchangiz qaysi rasmni chizganini ular qoldirgan izdan yurib aniqlaysiz va nomlaysiz. Agar siz rasmda nima aks ettirilganini to`g`ri topsangiz uni aniq, ravon talaffuz qilsangiz rasmni o`zingizga olishingiz mumkin. Shu tartibda bolalar qalamchalar chizgan rasmlarni aniqlaydilar. O`yin doskadagi jihozni almashtirish orqali davom ettirilishi mumkin. O`yinda kim ko`p rasm to`play olsa, o`sha bola g`olib sanaladi.

O`yinning 2 - turi

O`yinning 2 – turi ikki farqlanayotgan tovush ustida o`tkaziladi (b-p, s-sh, r-l, a-o, d-t va h.k). Masalan, q-g . Mazkur o`yinning 1-turi uchun zarur jihozlar qisman o`zgartiriladi. Jumladan, rasmlar ikki farqlanayotgan tovushga mos ravishda tayyorlanib, ularning yoniga kerakli harfni yozish uchun bo`sh katakcha qo`yiladi.

Tarbiyachi bolalarga o`yin shartini tushuntiradi:

- Bolalar, rasmdagi qalamchalardan birini o`zingizga tanlang. Qalamchalaringizning chizgan rasmini aniqlashda ular qoldirgan izlar bizga yordam beradi. Ana shu izlardan yurib qalamchalaringiz rasmini aniqlaysiz va uni nomlaysiz. Bizga kerakli bo`lgan “g” yoki “q” tovushini ajratib, aniqlab, uni bo`sh katakchaga yozasiz. Agar siz shu vazifani to`g`ri bajarsangiz rasmni o`zingizga olasiz.

O`yin rasmlarni almashtirish orqali davom ettirilishi mumkin. O`yinning bu turida ham ko`p rasm yig`ib, topshiriqni to`g`ri bajargan bola g`olib sanaladi.

“Hayvonot bog`i” o`yini

O`yin uchun “Hayvonot bog`i” deb atalgan maxsus jadval zarur bo`lib, jadvalda “qafaslar” to`rt qatorga (1, 2, 3, 4) joylashtiriladi (cho`ntaklar yopishtiriladi).

Bundan tashqari, o`yin uchun hayvonlarning rasmlari aks ettirilgan varaqlar (birinchi qator uchun: ot, it, qo`y, kit; ikkinchi qator uchun: bo`ri, ayiq, yo`lbars, tulki; uchinchi qator uchun: olmaxon, jirafa, kenguru, qo`zichoq; to`rtinchi qatorga: tipratikan, kaltakesak va h.k) ham zarur bo`ladi. O`yin jadvalni doskaga osish va

hayvonlarning rasmlari ifodalangan varaqlarni bolalarga tarqatish bilan boshlanadi. Tarbiyachi bolalarga hayvonat bog'iga keltirilgan hayvonlarni nomlab, ularni bo'g'inlarga ajratgan holda ma'lum qatorlardagi qafaslarga joylashtirish kerakligini tushuntiradi. Masalan, "ot" – bo'g'indan, demak uni birinchi qatordagi qafasga, "bo'ri"- ikki bo'g'inli, shuning uchun ikkinchi qatordagi qafasga joylashtiriladi va hakoza.

2.2 Nutq nuqsonlarini bartaraf etishda xalq og'zaki ijodidan foydalanish.

Hayot shunday hamma narsa zamon, davr bilan bog'liq bo'ladi. Xalq og'zaki ijodimi, yozuvchilar tomonidan yaratilgan badiiy asarlarni bari bir zamonga, davrga xizmat qiladi. Xalq poetik asarlarni o'qib, o'z hayot yo'lini to'g'ri, noto'g'ri ekanligini bilib, suyanib, xulosa chiqarib yashaydi, yutuqlardan quvonadi, kamchiliklardan azob chekadi. Bu hol ko'proq yosh avlodda ko'rinadi. O'rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi namunalari bazi tarixiy yodgorliklar, ilmiy asar va yodnomalardagina saqlanib qolgan. Eng qadimgi folpklyor asarlari miflar, jangnoma tipidagi afsonalar qaxramonlik va paxlavonlik eposlari, qo'shiq va maqolalardan tashkil topgan.

Kishi dunyoga mukammal inson bo'lib kelmaydi. U tug'iliboq ertak yoki dostonlardagi qahramonlardek aqlli, dono, bilimdon bo'lib qolmaydi. Inson tevarak atrofdagi narsa va hodisalarga, odamlar orasida, tabiatning go'zal qo'ynida, hayvonot dunyosi, parranda-yu hashoratlar, turli-tuman voqea-hodisalar qurshovida, ular bilan muloqotda bo'ladi, o'sib ulg'ayadi va kamol topadi. Yaxshilardan ibrat oladi, yomonlardan nafratlanadi. Shuning uchun inson yaxshilik, ezgulik sari intiladi. Bu intilishlarni bola ilk va kichik yoshligidan boshlab o'ziga o'zlashtirishga intiladi.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar ko'ngil ochishni, ermakni hohlaydilar. Chunki bu narsalar ular xayoti davomida tabiiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar hamma narsani o'yin va so'zlar orqali o'zlashtiradilar. Tarbiyachi bolalar bilan muloqot qilganida ularga o'z ona tillarining har

tomonini ya'ni nozik taraflarini ham o'rgatib boradi. Chunki so'z orqali bola hayoti borasida muloqot qiladi, fikrlash doirasi kengayadi va tili ravon, aniq so'zlashga moslashib boradi. Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar so'z, ibora va gaplarni qiziqib o'rganadilar hamda osongina eslab qoladilar. Bu yoshdagi bolalarning xotirasi endi shakllanib borayotgan paytda bunday mashg'ulotlar ularning xayotiga yo'l ochib beradi. Kichik yoshdagi bolalarga tarbiyachi so'zlarni o'rgatayotganida o'yinlar orqali murojaat qilish ayni muddao hisoblanadi. O'yin orqali bola o'zining lug'at boyligini kengaytirib to'playdi. Lekin kichik yoshdagi hamma bolalar ham o'rganayotgan so'zlarning ma'nosini to'g'ri tushunmaydilar. Ularni tushuntirish ota-onalar bilan tarbiyachining vazifasiga kiradi.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar uchun sodda va qiziqarli o'yinlar, tez aytishlar, ertaklar aytib berish yoki suratlarga qarab ertak o'ylab topish, she'r va ashulalarni yod olish ham katta samara beradi. Tarbiyachi o'z mashg'ulotlarini shunday o'tish kerak-ki, bolaning o'z tasavvur olamlarida bu narsalarni xayolan hosil qilishlari kerak. Kichik yoshdagi bolalar uchun chiqarilgan ertak kitoblar turli-tuman rangli va qiziqarli suratlarga boy bo'lishi darkor. Bunday kitoblarni ko'rgan har qanday bolaning adabiyotga qiziqishi ortadi hamda talab ham kuchayadi. Bolalar uchun yaratilgan kitoblarda atrofimizdagi bizni o'rab turgan yashil va jumboqli tabiatni asrab-avaylashga, hayovonot dunyosini bilishga va sevishtga, murg'ak qalblarini mehrga to'ldiradi, onglarini rivojlantiradi. Shular asosida bolaning lug'at boyligi ortadi va nutqini o'stiradi.

Qiziqarli ertak va hikoyalar bolaga yaxshi ta'sir qiladi va yaxshi-yomonni farqlashga o'rgatadi. Yod olingan kichik xajmdagi she'r va qo'shiqlar bolaning nutqini ravon, aniq va sodda qilib ifoda etishni shakllantiradi. Tarbiyai bolalarda tabiatga mehr uyg'otishda daraxtlar qushlar yoki boshqa narsalar haqidagi kichik xajmdagi she'rlarni yod oldirishi va ularning mazmunini tushuntirishlari maqsadga muvofiqdir. Qushlarning insonlarga foyda keltirishi shu kichik she'r orqali ifodalanganini aytish zarur. She'rni yoki qo'shiqni aytishdan oldin ular haqidagi rangli rasmlarni ko'rsatib o'tish va suhbatlashish shart. Shundagina bolaning tasavvuri, hayolot olami kengayib boradi.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalarning og'zaki nutqini rivojlantirish yoki o'stirishda ertak, afsona, dostonlarning roli katta. Bunday asarlarda so'zlar aniq,

sermazmun, to`g`ri, jumlasida sodda va bola xotirasiga qabul qila olishiga mo`ljallangan qilib yoziladi. Tarbiyachi nutq o`stirish mashg`ulotlarida shunday adabiyotlardan foydalanishlari darkor. Hozirgi chop etilayotgan deyarli barcha kitoblar bolaning qanday yoshda ekanligini hisobga olgan holda tuzilgan hamda ertakning mazmunini tushunishga yordam berish bilan birga nutq madaniyatining tarkib topishida ham o`z ta`sirini ko`rsatadi.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalarning nutqini o`stirish yuzasidan xalq tomonidan yaratilgan maqollar, topishmoqlar, tez aytishlarni tarbiyachi o`z mashg`uloti orqali bolaga etkazadi. Tarbiyachining o`zi ham qanday mashg`ulot o`tishidan qat`iy nazar aniq, ravon, ifodali, sodda va bola tushunadigan ohangda so`zlashi darkor.

O`yinlar orqali bolaning xotirasida yaxshi ta`ssurot qoldirish mumkin. Bunday mashg`ulotlarni o`tishda tarbiyachining bilim va mahoratiga ham bog`liq. O`yinni ham boshidan oxirigacha tarbiyachi so`zlarini to`g`ri va ravon qilib so`zlaydi. Bola o`zining tilida emas balki kattalarga taqlid qilgan holda muloqot qilishga harakat qiladi. Og`zaki nutqi rivojlangan bolakay o`z fikrini ham to`g`ri ifodalay oladi. Nutqining boy, sermazmun bo`lishidagi asosiy shartlaridan biri aytilgan so`zning to`g`ri talaffuz qilishidir. Agar bolakay so`zlardagi ba`zi xarflarni ayta olmasa bunday bola bilan maxsus mutaxassis (logoped, defektolog) shug`ullanishi zarur. Masalan sh, r, j, yo, ch, z, g`, s, q harflarni to`g`ri talaffuz eta olmaslik. Tarbiyai bunday hollarga befarq qaramasligi kerak. Aksincha tarbiyachi mashg`ulot davomida og`zaki nutqida kamchiligi uchraydigan bolalarning xatosini bartaraf etish va ota-onasi bilan birga yaqindan yondashib ishlashi zarur.

Tarbiyachi mashg`ulotdan tashqari muomala qilganida ham o`z so`zlariga katta e`tibor qaratgan holda gaplashishi kerak. Mashg`ulotlardan tashqari sayr vaqtida, didaktik o`yinlar o`ynayotgan paytda bola bilan yakka tartibda ishlashga to`g`ri keladi. So`zlarni bo`g`inlarga bo`lib yoki tovushning baland-pastligiga, agar parranda yoki hayvonlarning nomlarini aytishga qiynalsa ularning ovozlari taqlid qilish, takror-takror mashq bajartirishga e`tibor qaratib ish olib boradi va yaxshi samara beradi.

Tarbiyachi ertak yoki hikoya o`qiyotganida asarning badiiyligini ham inobatga olish darkor. Chunki O`zbekiston xalqi ko`p millatli xalq hisoblanadi va turli xalq vakillarining bolalari maktabgacha ta`lim muassasalarida (maktab, kollej, lisey va

oliygozlarda) tarbiyalanadilar, bilim oladilar. Boshqa millat bolalarining ham davlat tili bo'lgan o'zbek tilini egallashlariga harakat qilishi, tilimizga muxabbat uyg'otishi zarur.

Nutqni rivojlantirish uchun tarbiyachi tez aytishlarni turli xil ovoz balandliklarida, turli sur'atlarda talaffuz qilishni talab etiladi, so'roq gaplarni so'roq ohangida, jarangdor so'zlarini (undov) jarangli ohangda aytishi kerak. Tarbiyachi mashg'ulotida jarangli va jarangsiz so'zlarning farqini tushutirishi, qaysi, qaerda, qanday ishlatilishi haqida ham aytadi. Bolalar ham o'z ovozlarni o'zgartirib yoki o'xshatib talaffuz qiladilar. O'yin va mashg'ulotda bolalar tovushlarini qanday chiqarayotganiga e'tibor qaratishi zarur. O'yin (milliy o'yinlarga ahamiyat berish) jarayonida bolalarning shaxsi takomillashib kishilar bilan muomala, o'quv va mehnat jarayonida tayyorlanish kabi turli xil ruhiyholatlarni shakllantiradi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanayotganlar orasidagi ko'pgina bolalar oddiy o'yinlar mayl bo'ladilar. Buning sababi: birinchidan, o'yin o'tkazish usul va metodlarining yaxshi ishlanmaganligi bo'lsa, ikkinchidan, o'yin bolalar xayoti bilan etarlicha bog'lanmagan. Asosan o'yin jarayonining birinchi bosqichida o'yin bilan tanishtiriladi, ikkinchi bosqichida esa tanlab, saralab, ajaratib oluvchi o'yin bo'ladi. Tarbiyachi o'yinni bu xilda olib borishi bolalarning har tomonlama etuk rivojlanishiga yordam beradi. Har bir o'yin bola xayotiga yaqin bo'lsa, ularning xayotdan lavxalar ifodalashga qaratilgan bo'lsa, o'yinchoqlar esa ular xayotida uchrab turadigan narsa, buyumlarni ko'rsatsa va o'yinchoqlar bilan o'ynash natijasida bolala qiziqishi ortadai. Aks holda o'yindan kuzatilgan maqsadga erishish qiyin. Bunda tarbiyachi bolaga yangi predmetning nomi va mohiyatini tushuntirishi lozim. Shu o'yin yoki o'yinchoqni o'ynash usullari bilan bolani tanishtirish zarur hisoblanadi. Tarbiyachi o'yin mashg'ulotlarini o'tkazishda dasturda ("Uchinchi ming yillikning bolasi" tayanch dasturi) berilganidek o'rgatib, mustahkamlab borishi shart. O'yinni rollarga bo'lib bajarish, bir-birlari bilan dialog asosida suhbatlashib, o'yinchoqlari bilan muloqotda bo'lib, o'zlariga yaqin bo'lgan odamlarning ismlarini aytib, buyumlarning qanday ishlatilishi haqida gapirib bajarishsa, og'zaki nutqlari rivojlanib lug'at boyliklarini ko'paytiradilar. Bolalar so'zlarini bir-biriga moslashtirib tuzadilar, o'z o'rnida qanday qo'llashni o'rganadilar. Bunda fikrlash his qilish idrok ham birga rivojlanib boradi.

Tarbiyai bolalarni surtalarga qarab soʻz birikmalari va gap tuzishga oʻrgatishi muhim ahamiyatga ega. Tarbiyachi bunga ham maʼsuldir hamda oldimizga qoʻyilgan maqsadga shundagina erishishimiz mumkin. Tarbiyachi oldingi nutq oʻstirish mashgʻulotlari boʻyicha berilgan materiallarni yangi oʻtiladigan mashgʻulotlar boshida takrorlab olishi kerak. Bolalarda shundagina olgan bilimlarini mustahkamlab olib, koʻnikma hosil qiladilar.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar nutqini oʻstirishda soʻzlarni toʻgʻri talaffuz etish, yangi soʻzlar bilan bolaning lugʻatini boyitib, kengaytirishga alohida eʼtibor beradilar. Bu bolalarni soʻz birikmalari va gap tuzishda muhim ahamiyatga ega. Chunki bolalar u yoki bu narsa, voqea-hodisalar haqidagi oʻz fikrlarini gap orqali bildiradilar. Tarbiyachi mashgʻulot davomida bolalarda oʻtilganlar yuzasidan hosil boʻlgan savllarga javob beradilar, fikr almashadilar, tushunmagan joylariga tushuntirish kiritib izoh beradilar. Shundagina bolaning nutqidagi kamchiliklarning oldi olinadi.

Bolalar har kuni oʻz xayotlarida turli hodisa va voqea, narsalarga duch keladilar. Tarbiyachi yoki ota-ona bu haqida farzandlariga toʻgʻri tushuncha va maslahatlar berishi, ularning nomlarini, nima uchun kerakligi yoki nmaga ishlatilishi haqida albatta toʻliq tushuncha berishi shart. Bu bolaning ogʻzaki nutqidagi kamchiliklarni chiqarmaslikka, xatolarini tuzatishga imkon beradi, bolalar yangi bilim va tasavvurlarga ega boʻladilar, hodisalar va buyumlarning nomlari, sifat va xususiyatlarni oʻrganadilar.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar lugʻatini boyitish, nutqining ravon, silliq va taʼsirchanligini taʼminlashda bolalar adabiyoti ustida ishlash juda yaxshi natija beradi. Tarbiyachi biror bir hikoya yoki ertakni oʻqishda uning mazmunini, bolaning yoshiga mosligini, soʻzlarning soddaligiga va bolaning ongiga qanday taʼsir qilishini inobatga olmogʻi shart. Bunda oʻqitilayotgan ertakdagi ayrim soʻz va iboralar bilan ishlash, bir tmondan, ertakning mazmunini oson hamda toʻliq oʻzlashtirishga yordam bersa, ikkinchi tomondan bolalar lugʻatini boyitish, undagi hodisalarni anglash koʻnikmalarini tarbiyalaydi, soʻz va gaplarni oʻzida oʻzlashtirishga imkon yaratadi.

Inson olamga kelishi bilanoq onaning allasi, qoʻshigʻi, hatto, oʻzini-oʻzi ovutish uchun aytgan ertagini ham tushunadi. Bu fikrimiz ming bor sinab koʻrilgan. Yana qoʻshimcha qilib ruhshunos olim Oygul Yoʻldoshevaning «Toshkent oqshomi»

gazetasi sahifasida bir qator yosh onalarga bergan javoblari ham fikrimizga to'la-to'kis asos bo'ladi:

So'zlashishni o'rganamiz

«O'g'lim olti oylik bo'ldi. Negadir buvisining u bilan qilgan muomalasi menga unchalik yoqmayapti. O'zim esa hali yosh bo'lganim uchun bola tarbiyalashda tajribam yo'q. Menga maslahat bersangiz, bolaning tili tezroq chiqishi va hech bir kamchiliklarsiz gapirishi uchun u bilan qanday muomalada bo'lishim kerak?»

Ko'krak suti emadigan bolalar og'zingizdan chiqayotgan tovushlarni, ularning talaffuzini juda yaxshi qabul qiladi va o'zlashtirib oladi. Unga bolalar qo'shiqlaridan kuylab bering, ertaklar aytib bering. Sokin va tantanavor, tinchlantiruvchi va yurak o'ynatadigan, past va baland ovozlarda ayting, albatta, ma'nosidan kelib chiqib. Va, albatta, bola sizning gapirayotganingizdagi qosh, ko'z harakatlaringizni, so'zlarni talaffuz qilayotganda og'zingiz qanday qimirlashini ko'rishi shart.

Siz uchun juda mas'uliyatli topshiriq: bola bilan gaplashganda shunchaki emas, kattalar bilan qilinadigan madaniyatli muomalangizni qilishga odatlaning.

So'zlarni, harflarni o'z o'rnida qo'llashga, to'g'ri talaffuz qilishga harakat qiling. Unutmang, bola o'z ona tilidagi so'zlarga qo'yilayotgan urg'ularni, fonetik qoidalarni bir yoshgacha bo'lgan davrda o'rganadi va juda uzoq vaqt xotirasida saqlab qoladi. Agar bu davrda u bilan tilingizni burab (ya'ni bolaga taqlid qilib) gaplashingiz yoki bari-bir tushunmaydi, deb o'ylab, jimlik bilan parvarish qilsangiz, bolangiz maktabga bora boshlaganida muammolar tug'ilishi mumkin. Gapirganda tutilish, tez-tez nafas olish, keraksiz tovushlar chiqarishlar, o'z fikrini ifodalab berishga xalal beradi va bu uning o'qishiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Kuzatishlarga qaraganda, ko'krak suti emib katta bo'lgan bolalarning nutqi sun'iy sut bilan parvarishlangan bolalarnikiga nisbatan ertaroq rivojlanadi. Bundan tashqari bolaning ongi, tili yaxshi rivojlanishi uning to'g'ri ovqatlanishiga, ya'ni har kuni nimalar eyishiga ham bog'liq. Bu borada esa bolalar asab kasalliklari shifokori va logoped bilan maslahatlashish zarur.

Darvoqe, shifokorlarning «Bolangiz birinchi marta necha yoshida yoki necha oyligida gapirgan?» degan savoliga javob topish ham oson emas. Mabodo ularga

kechroq murojaat qilib shunday savolga duch kelib qolsangiz, bolangizning biror soʻzni oʻzi tushungan holda talaffuz qilgan kunni belgilab qoʻying. Qandaydir boʻgʻinlar yoki soʻzlarni bilib-bilmay talaffuz qilganida, bu hali uning tili chiqqani emas. Yoki boladan oʻzingiz kabi toʻliq gapirishni kutib, hali gapirishni bilmaydi, degan javobni bermang. Deylik, u sizdan «buv bey», yaʼni «suv ber» deya soʻradimi, mana shu kun bolangizning tili chiqqan kuni hisoblanadi.

Topishmoqlar aytish, eshitish hamisha maktabgacha taʼlim yoshidagi kichkintoylarning ezgu niyatlari bilan hamohang boʻlgan. Xar bir topilishi kerak boʻlgan jumboq - bu davr bolalarini ham oʻylashga, fikr yuritishga, oʻzlariga xos yoʻsinda izlanishga, sezgir, jiddiy, topqir boʻlishga nisbatan mayllarini uygʻotgan. Chunki koʻp predmetli topishmoqlar bogʻcha bolalari uchun yanada qiziqarli boʻlgan. Bu holni butun mamlakatimiz boʻylab bolalariga, nabiralariga, qoʻshni bolakaylarga alla-qoʻshiq, ertak, maqol, topishmoq aytib berib yurgan ota-onalar, buvi-bobolar, mahalla ertakchilari huzurida boʻlganimizda aniq sezdik. Bu ish oʻz-oʻzidan yoki birdaniga koʻngildagidek chiqmaydi. Tinimsiz izlanish, bolakaylarni qiziqtirish, ularni topqirlikda bir-birlariga oʻrnak, ibrat qilib koʻrsatish tufayli erishiladi. Takrorlash, takrorlashlardan keyin bola jumboqlarni echishga, bu haqda oʻylashga havasi keladigan boʻladi. Bu erda shu narsani ham taʼkidlab oʻtish lozimki, bolalarga aytib beriladigan topishmoqlarning mavzusi yoshlarning yoshiga, qiziqishlariga yaqin boʻlsa yana nur ustiga aʼlo nur boʻladi.

Bolalarda uchraydigan nutq nuqsonlarini bartaraf etishda biz ertak, topishmoq, tez aytish, maqollardan unumli foydalansak maqsadga muvofiq boʻladi. Shubhasiz, ular bolalarga xushkayfiyat va tetiklik bagʻishlaydi. Logopedik mashgʻulotlar va oʻyinlarda tez aytish, topishmoq va sheʼrlardan keng foydalanish natijasida, bolalarning nutqi oʻsadi, shu bilan birga nutqning ravon boʻlishida, toʻgʻri ohangning shakllanishida katta ahamiyatga ega. Milliy adabiyotimiz namunalari boʻlishi sanama, chorlashma, qiqillama, aytishuv, cheklashmachoq, aytishma oʻyin va yarashtirgich kabi xalq ogʻzaki ijodi, nafaqat bolaning nutqini oʻstirishda, balki ularni milliy ruhda tarbiyalash, milliy qadriyatlarimizni hurmat qilish va vatanparvarlik hissini uygʻotishda asosiy omil boʻlib xizmat qiladi. Quyida biz, oʻzbek tilimizning xususiyatlaridan kelib chiqib, (bolalarni

to`g`ri talaffuzga o`rgatishda logopedik o`yinlardan foydalanish yo`llarini takomillashtirish borasida boy adabiy merosimizdan namunalar keltiramiz.

TEZ AYTISHLAR.

Tubsiz dengiz dengizmi?

Dengiz tengsiz dedingizmi?

Novvoy non yopar,

Nonni novvot deb sotar.

G`ani g`ildirakni g`izillatib g`ildiratdi,

G`ildirakni G`ani g`ildiratib g`izillatdi.

Qo`sh qo`lqop

Qo`shog`i ham bo`sh qulqop

Qurilishda burilish,

Burilishda qurilish.

Olma shoxida olmaxon,

Olmaxonni olma Olimaxon.

SANAMALAR

Dadamu oyim,

Bor ikkita singlim

Bohodir Dildor,

Bog`chaga ketar,

Sanab ko`r chavdon,

Bizlar necha jon,

Hil-hil pishib

Oq shaftoli,

Shoxda turar,

Toq shaftoli
Usmon to`rtta ebdi kecha.
Oyim menga
Berdi beshta.
Qani top-chi,
Bari nechta?

ChORLASHMALAR

Tokchaga bug`doy sepuvdim,
Undimikin-o, undimikin,
Mashrabboy uydan chiqmaydi,
Yotdimikan-o, yotdimikan?
Tomda tovuq yotarmi,
Oyog`ingdan tortarmi?
O`yin yoqmas bolalar
Nomozshomda qotarmi?

Bizlar o`ynayapmiz,
Davra qurayapmiz.
Davraga kelinglar,
Sizlar ham qo`shilinglar,
Bu davrani qurgan
Gulnorani ko`ringlar.

AYTISHUVLAR

«Ashula, shula-shula»,
- Ashula shula-shula,
- Chinni tovoqda shovla,
- Shovlani kinga berding?
- Katta xolamga berdim.
- Xolang nima tug`ibdi?
- Egizaklar tug`ibdi

- Otini nima qo`yibdi?
- Tohir, Zuhra qo`yibdi.

ChEKLASHMAChOQLAR.

- Ona, ona, kim ona?
- Men ona (biz ona).
- Sizga osmondagi oy kerakmi?
Kishnab turgan toy kerakmi?
Kishnab turgan toy menman.
- O`t, bizdan ekansan!
- Biz ikki gulu-lola,
- Kimga gul, kimga lola?
- Kimga olma, kimga nok?
- Kimga ot, kimga arava?
- Kimga oftob, kimga yulduz?
- Daraxtmi, gul? Olchami, gilos?

TOPISHMOQLAR.

- Bir parcha patir. Olamga tatir
(Oy)
- To`rtdir uning oyog`i,
Temir mixli tuyog`i,
Manzilga etishtirar,
Toshdan qattiq tuyog`i.
(Ot)
- Kelib og`zin ochar, tishlab qochar.
(Ombir)
- G`it-g`it deydi, ishlaydi,
Yerga kukun tashlaydi.
(Arra)

Ish jarayonida xalq ohzaki ijodidan namunali foydalansak, biz bolalarda uchraydigan nuqsonlarni bartaraf etishimiz yanada qulay kechadi. Logopedik mashg`ulotning farqlash (differensasiya) va mustahkamlash (avtomatizasiya) davrlarida

bolalarga ular talaffuz va nutq kamchiliklari turlariga qarab tez aytishlardan, topishmoqlardan, kundalik bola hayotida tanish sanama va aytishmachoqlarni o`rgatib borsak, maqsadimizga erishamiz.

XULOSA

Bolada nutq kamchiliklarining kelib chiqishi sabablarini oilada har bir ota-ona, Maxsus ta'limtarbiya muassasalarida tarbiyachilar, maktabda esa o`qituvchilar bilishlari zarur. Chunki nutq kishilarning til vositasi orqali aloqa jarayonining tarixan tarkib topgan formasidir. Shuningdek, nutq rang-barang ifodali tovushlarning majmuasidan iborat. Bu tovushlar oliy nerv sistemasining signallari vositasida nutq organlarining turlicha shakllanishi yoki harakati natijasida paydo bo`ladi. Shuning uchun nutq tovushlarini vujudga keltiruvchi manbalarini organlar fiziologiyasini, ularning faoliyatini o`rganish talaffuzdagi nuqsonlarning kelib chiqish sababini aniqlash, to`g`ri va ravon talaffuzni ta'minlovchi omillardan biridir. Nutq bolalarda asta-sekin shakllanadi, bola o`sib rivojlanib boradi. Aslida bola nutqning o`sib borishidagi hal qiluvchi bosqich bir yarim yoshdan besh yoshgacha bo`lgan davrga to`g`ri keladi. Bu davrda bolaning nutqi muayyan sur`atda, besh yoshdan keyin esa nutq intensiv ravishda xilma-xil o`sib boradi. Biroq ayrim bolalarning nutqiy rivojlanishida bir qator kamchiliklar uchraydi va ma'lum bir sababga bog`liq bo`ladi. Mamlakatimizda fan-texnika yuksak sur`at bilan rivojlanib borayotgan bir paytda yosh avlod zimmasidagi

mas'uliyat ham ortmoqda. Ularga berilishi lozim bo'lgan bilimning hajmi yil sayin oshmoqda.

Tadqiqotlarga asoslanib biz nutq nuqsonlarini bartaraf etishda turli logopedik ta'sir metodlardan foydalansak ko'zlagan maqsadga erishamiz. Logopedik ishda: amaliy, ko'rgazmali va og'zaki metodlardan foydalanilsa yoki nutqiy nuqsonlar korreksiyasi yaxshi natija beradi. Logopedik ish jarayonda quyidagi metodlarni qo'llasak ishimiz sermahzulligi oshib boradi.

Mashqlar - bu berilgan amaliy va aqliy harakatlarning ma'lum ketma-ketlikda bola tomonidan takrorlanishidir. Artikulyasion mashqlarni sistemali ravishda bajarib turish, tovushni nutqqa qo'yish va to'g'ri talaffuz etish uchun zamin tayyorlaydi. Mashqlar taqlidiy-bajariluvchi, konstruktiv va ijodiy turlarga bo'linadi.

O'yin metodi o'yin faoliyatini boshqa usullar: namoyish qilish, tushuntirish, savollar bilan birgalikda olib borishni nazarda tutiladi.

Maxsus ta'limyoshdagi bolalar bilan turli xil o'yinlar olib boriladi: ashulali, didaktik, harakatli, ijodiy, saxnalashtirilgan va x.k. Modellashtirish - bu modellarni yaratish, kullash va obektlarin tuzilishi haqidagi tasavvurlarni shakllantirishga mo'ljallangan jarayondir.

Ko'rgazmali metodlar - bu bilim ko'nikma va malakalarni egallashda kurgazmali kurollar va texnik vositalar yordamida beriladigan ma'lumotlardir.

Kurgazmali metodlarga kuzatish, rasmlarni ko'rish, maketlar, diafilm, kinofilmlarni ko'rish, plastinka, magnitafonlarni eshitish, hamda topshirik namunasini, harakat usulini kursatish kabilar kiradi.

Logopedik ishda og'zaki metodlardan bolaning yosh xususiyatlari, nutqiy nuqson tuzilishi, korreksion ta'sirning maqsadi, vazifasi, bosqichini xisobga olgan holda foydalaniladi.

Logopedik ta'sir quyidagi shakllarda amalga oshirilganda: frontal, guruxli, individual mashg'ulotlar va dars natija ko'ngildagidek bo'ladi..

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak nutq kamchiliklarini bartaraf etishda differensiallashga metodlardan foydalanishning axamiyati katta ekan. Biz bo'lg'usi defektolog – logopedlar sifatida hamda barkamol avlod tarbiyachisi sifatida buni yaxshi

bilmog'imiz va tarbiyaviy ish jarayonini va o'qitishni shu asosda tashkil etishni o'rganmog'miz lozim.

Bundan tashqari ota –onalar bilan ishlash, mustaxkam aloqa o'rnatish, logoped tomonidan berilgan topshiriqlarni uyda takrorlanishiga e'tibor qaratish ishlari ham to'g'ri tashkillashtirilishi kerak. Logoped ish faoliyatida didaktik o'yinlar, harakatli o'yinlar, so'z o'yinlaridan unumli foydalanish, xalq og'zaki ijodi namunalarini ish faoliyatimizda unumli qo'llash ham bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklarini bartaraf etishga yordam beradi.

ILOVA

“K” TOVUSHINI NUTQQA KIRITISH YO`LLARI

Bolalar nutqidagi tovushlar talaffuzining buzilishi tovushlarning nutqda yo`qligi, ularni buzib talaffuz etish va bir-biri bilan almashtirish hollari bilan namoyon bo`ladi. Shuning uchun ham “arra” so`zi o`rniga “ayya”, “lagan” so`zi o`rniga “agan”, “sumka” so`zi o`rniga “fumka”, “sholg`om” so`zi o`rniga, “solg`om”, “choynak” so`zi o`rniga “toynak”, “kabutar” so`zi o`rniga “abutar”, “gul” so`zi o`rniga “dul” deb noto`g`ri talaffuz etish hollari ko`plab uchrab turadi. Ayniqsa til orqa va chuqur til orqa tovushlaridan “K” tovushini to`g`ri talaffuz qila olmaslik ko`p kuzatiladi. Bolalar nutqidagi bu nuqson kappatsizm deb ataladi. Boladagi bu nuqsonni o`z vaqtida bartaraf etishdan avval ularning nutq apparati – lab, til, tishlar tuzilishi va jag`lar harakatchanligi holati tekshirib ko`riladi. So`ngra tovushlarni talaffuz etish holatlari tekshirilib, bola talaffuz etolmagan tovushlar aniqlanadi. Shuningdek, bolani ko`rish darajasi va eshitish holati ham o`rganiladi. Mavjud kamchiliklar ma`lum bo`lgach, u bilan olib boriladigan mashg`ulot rejasi tuziladi. Har qanday nutq nuqsonni bartaraf qilish artikulyatsiya mashqlaridan boshlansa maqsadga muvofiqdir. Negaki tovushlarning to`g`ri talaffuz

qilinishi artikulyatsiyaning harakatchanligiga bog'liq. Shuning uchun ham birinchi mashg'ulotni artikulyatsion mashqlardan boshlaymiz.

Lab mashqlari. Yuqori labni "tarash" mashqida lab imkoni boricha ikki yonga tortilgan holda ichkariga qaytariladi, jag' biroz oldinga harakat qilib pastki tishlar qatori bilan yuqoriga "taray" boshlanadi, so'ngra labni og'iz atrofida o'ng va chap tomonga 10 martadan aylantirib yalash kerak, bu mashqlar bir necha marta takrorlanadi.

Til mashqlari. Tilni aylantirish mashqida lablar yumuq holda bo'lib, til uchi tishlar bo'ylab avval bir tomonga, so'ngra qarama-qarshi tomonga harakat qildiriladi. Bu mashqda tishni tozalash holati bajariladi. Tilni tishlash mashqida tilni tepa va pastki tishlar orasiga olib, uni bir necha bor tishlanadi.

Jag' mashqlari. Jag'ni oldinga harakat qildirish mashqida jag' biroz pastga tushirilib oldinga va orqaga qarab harakat qildiriladi. Jag'ni ikki yonga harakat qildirish mashqida yuqoridagi mashq holatida jag'ni ikki yonga shoshilmay harakat qildirish lozim. Mashq bir necha marta takrorlanadi.

Endi bolada "K" tovushining to'g'ri artikulyatsiya profili bilan tanishtiramiz.

Tilning orqa qismi yumshoq tanglay tomon yoysimon shaklda ko'tarilib, pastki tishlarga tegib turadi. Qattiq tanglay bilan tilning o'rta qismi orasidagi masofa torayadi. Shu masofadan siqilib, kuch bilan yorib chiqqan havo "K" undosh tovushini hosil qiladi.

Biz bolaning nutqida yo'q "K" tovushini hosil qilishda bolaga "ta-ta-ta" bo'g'inini aytishni taklif etamiz, shu vaqtning o'zida maxsus zont yordamida tilning uchi bosilib, orqaga biroz itariladi. Bunda logopedik zont va shpateldan foydalaniladi. Bordiyu logopedik zont va shpatel bo'lmagan vaqtda gigienaga rioya qilgan holda qo'l barmoqlari yoki paxta o'ralgan gugurt cho'pidan foydalanish mumkin.

Shpatel yordamida "K" tovushini nutqqa kiritish usuli

Bunda til orqa tomonga surilgan sari "ka-ka-ka" bo'g'ini eshitiladi. "K" tovushi artikulyatsiyasi aniq hosil bo'lgandan so'ng mexanik vositalar yordamisiz "K" tovushini talaffuz etish tavsiya qilinadi va u bo'g'in, so'z, gaplar va she'rlar aytirish yordamida mustahkamlab boriladi. "K" tovushining aniq va to'g'ri talaffuzi hosil bo'lganidan so'ng "K" tovushi ishtirok etgan bo'g'inlar talaffuz ettiriladi.

"K" tovushi ishtirok etgan so'zlarni to'g'ri talaffuz etishga o'rgatish

Kir	karam	kamalak
Ko`z	ko-la	ka-ma-lak
Ko`r	ko`rik	kapalak

ka-pa-lak

Ko`za, kurtka, karam, maktab, choynak, kurtak, kapkir, ipak, kuchuk va hokazo.

Quyidagi savollarga javob bering:

1. Qaysi qizning ismida “K” tovushi bor?
2. Qaysi parrandaning nomida “K” tovushi bor?
3. Qaysi hayvon nomida “K” tovushi bor?
4. Qaysi idishning nomida “K” tovushi bor?
5. Qaysi kiyimning nomida “K” tovushi bor?
6. Qaysi sabzavotning nomida “K” tovushi bor?

Tikuvchi nima tikadi?

Darsga kirish uchun nima chalinadi?

Un nimada elanadi?

Tez aytish

Ariq labida besh terak,

Besh terakka suv kerak.

To`p-to`p ko`k koptok,

Har to`p ko`k koptokda

Bittadan katta ko`k koptok.

“K” tovushi ishtirok etgan gaplarni to`g`ri takrorlash orqali mustahkamlash

Kungaboqar ajoyib o`simlik.

Kunga boqar quyosh harakati bo`ylab harakat qiladi. Shuning uchun uni kungaboqar, kungaboqar, kun bo`lmasa kimga boqar, deyishadi.

“Nima qanday qichqiradi?”

degan hikoya orqali “K” tovushining to`g`ri talaffuzini aniqlash. Bu mashg`ulotning maqsadi – tovushlarga taqlid qilish orqali “K” tovushini aniq va to`g`ri talaffuz etish.

Mashg'ulotga ovoz chiqaradigan o'yinchoqlarni (tovuq, xo'roz, kakku, qurbaqa) va boshqa o'yinchoqlar tayyorlab qo'yiladi. Bunda bolalarga qarata shunday deyiladi. Bolalar, esingizdami, biz sizlar bilan hayvonot bog'iga sayrga borgan edik. Yo'lda borayotganimizda, katta poliz yonidan chiqib qoldik. Sizlar chumchuqlarni qanday haydab yuborgan edingizlar? ("Kish-kish").

Biz hayvonot bog'iga etib bordik. U er juda ham chiroyli edi. Birdaniga kakku sayray boshladi: "Ku-ku, ku-ku, ku-ku".

Kakku qanday sayraydi? ("Ku-ku, ku-ku, ku-ku").

Biz hayvonot bog'ida uy va yovvoyi hayvonlar bilan tanishdik. Qaytishda anhor bo'yidan o'tdik u erda qurbaqaning "kva-kva-kva" degan ovozini eshitdik.

Qurbaqa qanday qurillar ekan? ("Kva-kva").

So'ngra bolalardan predmetli rasmlar orasidan kakku va qurbaqa rasmini topib ko'rsatishlari so'raladi.

Shuni unutmaslik lozimki, agar bog'cha yoshdagi bola bilan 1-2 yil muntazam ravishda individual va frontal (chuqur) ish olib borilsa, ammo uning nutqida hech qanday o'zgarish bo'lmasa, tovushlarni noto'g'ri talaffuz etsa, unda buning sabablarini aniqlash uchun logoped (mutaxassis)ga murojaat etish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoev Sh.M. ‘Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to’g’risida’gi PQ-2909-sonli Prezident Qarori. Xalq so’zi.2017 yil, 20 aprel.
2. Karimov I.A. “Barkamol avlod O`zbekiston taraqqiyotining poydevori”. Toshkent. 1998.
3. Karimov I.A. O`zbekiston kelajagi buyuk davlat. Toshkent. O`zbekiston. 1992.
4. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat engilmas kuch. Toshkent. 1998.
5. Karimov I.A. Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni barataraf etish yo`llari va choralari. Toshkent. 2009.
6. O`zbekiston Respublikasining “Ta’lim to`g`risida”gi qonuni. 1997.
7. “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” 1997.
8. “Maktab va hayot” jurnali
9. «Defektologicheskiy slovar».- M. Vlad.2001 g.
- 10.«Defektologiya» jurnallarining barcha sonlari.
- 11.«Новые подходы и пути обучения, воспитания, коррекции и интеграции детей с проблемami v razvitii». - Bishkek, 1998 g.
- 12.Apeeva L.A. «Metodicheskie rekomendatsii i pourochnye razrabotki po obucheniyu, chteniyu i razvitie rechi detey doshkolnogo vozrasta». Toshkent, 2000 g.
- 13.Ayupova M. «Korreksion ishlar metodikasi. (ma'ruzalar matni)». T 2005 y.
- 14.Boshlang'ich ta'lim jurnali 6/2013 soni 12-sahifa
- 15.E, M. Razbayeva, X.A. Axmedova. „Nutq o`stirish metodikasi” . O`qituvchi nashriyoti. Toshkent – 1978.
- 16.Islombekova Z.. «Talaffuzga o`rgatish va eshitish qobiliyatini rivojlantirish metodikasi» (Ma'ruzalar matni) T.: 2001 y.
- 17.K.Mamedov, G.Berdiev, SH.Xoliqova. Maxsus psixologiya ma’ruzalar matni. Toshkent, 2001.
18. K.Qosimova "Boshlang'ich sinflarda ona tili o`qitish metodikasi" T."O`qituvchi" 1985.

- 19.Kozlov M.Ya., Levin A.L. «Detskaya surdoaudiologiya». Leningrad “Medisina”, 1989 g.
- 20.Logopedicheskaya ritmika (uchebno-metodicheskoe posobie dlya logopedov spes.det. sadov) Toshkent – 2006.E. N. Nazarova, Sh. BoltaevaD. Nurkeldieva
- 21.Logopediya (pod. red. L.S.Volkovoy) - M., 1989.
- 22.Muminova L.R., Ayupova M. «Logopediya» T. 1993 y.
- 23.Mustaqil O`zbekistonning yosh avlodni tarbiyalashda mahalla, maktab va oila hamkorligi konsepsiyasi. Toshkent. O`qituvchi. 1994.
- 24.Q.Abdullaeva,K.Nazarov,Sh.Yo`ldosheva "Savod o`rgatish metodikasi" T."O`qituvchi" 1996.
- 25.Rau F.F., Beltyukov V.I.i dr. «Metodika obucheniya gluxix ustnoy rechi». M. “Prosveshchenie” 1976 g.
- 26.Rechiskaya «Doshkolnaya surdopedagogika». M., 2001 g. Ye.G.
27. Ro`ziboyeva O'. "Boshlang'ich sinf o`quvchilari unli va undosh tovushlarni o`rganish bilan og`zaki nutqni o`stirish" T. 1996.
- 28.Shoabduraxmonov Sh., M.Askarova, A.Xojieva va boshqa. «Hozirgi o`zbek adabiy tili». Toshkent, O`qituvchi, 1980 y.
- 29.Shomaxmudova R.Sh., Mo`minova L.R. «Bog`cha va kichik maktab yoshidagi bolalar talaffuzidagi nuqsonlarni tuzatish». T., 1981 y.
- 30.Zayseva G.L. «Jestovaya rech». «Daktilologiya». M., 2000 g.